

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

10. füzet.

Gyermekéveim.

(Második és befejező közlemény.)

Az 1846-dik év márczius 11-ikén N.-Szelenben következőkép üdvözöltem forrón szeretett anyám nevenapját:

„Kedves Anyám! Sok, sok névnapot kívánok neked. Azt ígérem, hogy örökké azt fogom tenni, a mit te akarsz. Mi örökké jó barátok leszünk és maradunk. Szeress engem annyira, mint én téged szeretlek. Élj, élj boldogul! minden jót kívánva maradok szerető fiad“.

Márczius 11-ike előtt vagy után, nem emlékszem többé, életemnek első nagy ijedtségét állottam ki. Egy napon látom, hogy anyám, kit oly kimondhatlanul szerettem és szeretni meg nem szűnök most és az örökkévalóságban, szobaleányától támogatva, a szokottnál sokkal lassabb lépésekkel hálószobájába vonúl a nélkül, hogy reám pillantott volna. Én nem tudom, hogy mi történik, utána futottam, de nem eresztettek be hozzá, azt mondták, hogy beteg, torokgyuladása van, nem beszélhet s esendre és nyugalomra van szüksége. Gyermekkorom éveiben soha annyira meg nem ijedtem valamitől, mint akkor, s ekkor ismerkedtem meg lelki békénk nagy ellenségével, az aggodalommal, melyet addig nem ismertem. Hogy az orvos mit tud tenni anyám gyógyítására, nem tudhattam, de azt jól tudtam, hogy Isten mindenható s mindent tehet¹ s ezért imádságban hozzáfordultam. Imádságom rövid volt, de hiszen Krisztus urunk mondja: „Mikor pedig imádkoztok, ne legyetek sok beszédűek mint a pogányok, kik azt állítják, hogy az ő sok beszédjük által hallgattatnak meg.

¹ Egy magyar orvos beszélt nekem, hogy a Nilus partján egy vak aggastyánnal találkozott, s annak felajánlotta szolgálatát s arabul azt mondta neki: *hekim ana* (orvos vagyok), az ősz ember visszaütötte azt mondva: *Allah hekim* (Isten az orvos).

Ne legyetek azért azokhoz hasonlók: mert jól tudja a ti atyátok, mi nélkül szükölködtek, minekelőtte kérnétek ő tőle.¹

Rövid imám e néhány szóból állott:

O Dieu! exauce moi mes cris, parceque c'est à toi que j'adresse tous mes vœux et puisque tu es le Createur tout puissant de la terre, des cieux et de tout le monde. Amen.

Fordításban: „Oh Istenem, hallgasd meg könyörgésemet,² mert hozzád intézem minden óhajomat, mivelhogy te vagy a földnek, az égnek s az egész világnak mindenható teremtője“.

Úgy történt, mint a hogy Máténál olvassuk: „Te pedig, mikor imádkozol, menj be a te titkos házádba, és ajtód bezárva, imádjad a te Atyádat, a ki titkon vagy; és a te Atyád a ki reád néz titkon, megadja neked nyilván, a mit kérsz“.³ Hogy mi könyörgésem tárgya, nem mondtam, miért is mondtam volna a mindenek tudójának azt, a mi előtte nem titok. Isten meghallgatta kérésemet, anyám teljesen meggyógyult s ki volt boldogabb nálamnál!

A francziák új év napján ajándékokat szoktak osztogatni (*étrenne*),⁴ nekem is Louise Roth 1846. januárius elsején egy franczia bibliát ajándékozott, a melyet Genfben 1820-ban nyomtattak, s ez volt első bibliám. „Ezt a példányt attól fogva el nem hagytam magamtól soha, ez az egyedüli könyvem azon időből“.⁵

Az 1846-ik tél folytán Házay Szebenbe érkezett, de rövid időre megérkezése után nagy sajnálatomra Bukarestbe ment, s hogy ott mi sors várta, mi lett belőle, idők multán nem tudhattuk meg. Az örvendetes viszontlátás az életben sokszor esalékony remény s a rövid időre mondott búcsúzás elég gyakran örök búcsú. Louise Roth is eltávozott tőlünk s Nagy-Szebenben egy svájcei kertészhez férjhez ment, de vele még váltottam néhány levelet s 1848. telén Dédácson viszont láttam, hol nálunk pár hetet töltött, mielőtt férjével s gyermekével Svájcba haza utazott volna.

¹ Máté. VI., 7. 8.

² Szó szerint *kiáltásomat*.

³ Id. h.

⁴ Az olaszoknál és spanyoloknál is meg van ez a szokás, olaszul *strénna*, spanyolul *estrena*.

⁵ „Legkedvesebb könyveim“, 64. l.

Hogy ezen a télen mit és kiktől tanultam, rajzaimon kívül nem emlékezem. Rajzmesterem neve Glatz volt; naponként nagynéném, báró Gerliczi Filepnéhez mentem rajzleczkére s ott kedves cousineommal Gerliczi Jozephineal együtt tanultam, ki nálamnál két évvel volt idősebb; szellemes tekintete, szelidsége, nyújassága s nagy jóságának emléke élénken él bennem.

Josephine hozzám nagyon jó volt, szeretett és kényeztetett s én is hálás voltam iránta s nagy öröömre volt, hogy vele tanulhattam rajzolni s igyekezetemmel helyeslését kiérdemeltem. Glatz rajztanító rajzolás közt többször mondta nekem: *Ohne Augenmass geht es nicht*, (szemmérték nélkül nem lehet); egyszer megsokalva az admonitiót, azt kérdeztem tőle: *Wie soll ich mein Aug herausnehmen und damit messen?* (Hogyan vehessem ki szememet, hogy vele mérjek?) Kérdésem nagy derűtséget idézett elő azoknál, a kik hallották.

Ezen év nyarát Dédácson töltöttük. Talán még június elején érkezett meg Pestről új nevelőm, Gondol Gedeon, nemes származású Györmörmegyéből, atyja ev. ref. lelkész volt. Gondol Dániel a M. Tud. Akadémia tagja talán testvére volt, mert ennek is ev. ref. lelkész volt az atyja. Gondol Gedeon is Döbrentei ajánlatára jött hozzánk, kivel Czélkuti *Juno* szobrának Döbrentei budai szállásán hetekig tartott kiállítása alkalmából ismerkedett meg. Ezt a szobrot nagybátyám, gr. Gyulai Lajos római időzése alatt 1843-ban rendelte meg a magyar szobrásznál a M. Nemzeti Múzeum számára, s azt Rómából való megérkezte után, Döbrentei Gábor volt nevelője lakásán állíttatta ki. Döbrenteinek feltűntek Gondol Gedeon aesthetikai ismeretei, nagy műveltsége s finom izlése, s mert szüleim által megbízást kapott számomra a dunaparti fővárosban egy nevelőt keresni, benne vélte a legalkalmasabbat feltalálni. Uj nevelőm csakugyan igen tudományos s finom műveltségű férfi volt, jó görög, a régi s modern philosophiában jártas, Goethe nagy tisztelője s maga is költő. Az első görög nyelvű könyv, melyet nevelőm Gondol Gedeon szobájában láttam, reám nagy hatással volt. A kötet Arisztoteles „Opera omnia“-it tartalmazta; „rendkívül érdekelt a könyv ódon tekintete, de még ennél is inkább érde-

keltek a görög írás betűi".¹ Mindezen jó tulajdonságok és előnyök daczára Gondol nem volt nevelőnek való, mert nem azt tette, a mit egy házi nevelőnek tennie kell, nem fejlesztette egyaránt és párhuzamosan a szellem és test erejét s képességeit, az elmét nevelési rendszere jóval kiemelte a szív felett s a szívvel nem sokat törődött. Azt, a mi legmelegebben dobogtatja az emberi szívet: a vallást, a hazaszeretetet, a családi vonzódást, más érdekköröknek rendelte alá. Egy vasárnapon benyitottam a szobájába s őt nyitott könyvszekrénye előtt állva találtam, a mint egy könyvet olvasott; kérdőleg pillantottam reá s ő a kérdést megértve, azt mondta nekem: „ez az én bibliám, ez Hegel egyik műve“. Hogy Hegel ki volt, nem tudtam, de azt tudtam, hogy vasárnap a vallásos érzésű ember bibliát olvas s imádkozik. Nevelőmnek ilyenyszerű nyilatkozatai elidegenítettek tőle s ő se kereste a közeledést, de a tanórákat pontosan megtartotta, s néha esténként szabad lyceumi előadásokat tartott családjunk körében, így a többi közt Goethe „Farbenlehre“-jéből, mely előadása reám nézve haszon nélkül múlt el, mert igen keveset értettem belőle. Gondol G. életének végső szakaszáról szépen és jellemzőn írt dr. Gyalui Farkas.² Ezen év végén Gondol vizsgát tartott velem a dédácsi új épület nagy ebédlőjében, melyen a dédácsi gör. keleti pap feleleteimet dicséreteseknek találta, de magyarul nem tudott s következőleg feleleteimet sem érthette.

A telet 1846-ról 1847-re Szászvárost töltöttük egy Hügel nevű takács és organista házában, a kinek fiával s kedves leányával hamar összebarátkoztam. Nevelőm egy más házban lakott; a tanórákat pontosan megtartottuk. Nemcsak szerettem, de jól tudtam sakkozni s néhány szászvárosi idősb dáma keresett fel időnként, hogy velem sakkozzanak s többször nyertem meg a játszmat. „A német irodalom nagy dísze Goethe iránt a korai érdeklődést Gondol Gedeon ébresztette fel bennem. Magamat Goethének, Irma testvéremet Schillernek s egyik játszótársunkat Winkelmannak neveztem el s mintha e három

¹ „Legkedvesebb könyveim“. 63. l.

² L. a „Kölozsvár“ ez. lap 1889. május 13-iki számát,

értekezletre gyűlt volna össze, gyakran tartottunk komoly arczkifejezéssel irodalmi összejöveteleket, s akartunk komoly dolgokról beszélni, mint a hogy Goethehez, Schillerhez s Winkelmannhoz illet, s ha valaki beszélgetéseinket hallotta, bizonyára jót nevetett rajtunk s nem ok nélkül".¹ Ekkor már a hazát érdeklő s illető események, a mennyiben tudomásom volt róluk, s a mennyire ezeket megérthettem, reám is a gyermek módja szerint nagy hatással voltak, így b. e. nádorunk József főherczegnek az 1847-diki év januárius 13-án történt halála, melyet a két haza egyaránt gyászolt, — a Védőegylet újabb vivmányai stb.

Szászváros azon időben a hunyadmegyei magyar nemeségnek téli központja volt, úgy, hogy itt több magyar földbirtokos töltötte a téli hónapokat, mint Déván, melynek magyar lakossága többnyire megyei hivatalnokokból állott. Szászvároson elég nagy részvét mellett magyar Casinó is alakult. A szászvárosi ev. ref. kollegium 1847-ben több tekintetben lendülést mutat, tanulói száma elérte a 201-et, diákja ekkor már 23 volt, czellistája 48. „Végre 1847-ben az előljáróság minden tagja belátta, hogy a régi épületek kijavítása nagyon sok költségbe fog kerülni, és akkor sem ér semmit, mert a régi elkorhadt épületen a leggondosabb javítás sem maradandó, az új építésbe mindnyájan beleegyeztek és az alkalmasabb telek keresésével felhagytak. Ekkor aztán április 17-én az egyházi főtanács is beleegyezett, hogy az új épület a régi telekre építtessék”.²

A lovas katonaság tisztikara Szászvárost és vidékét a negyvenes években, így 1847-ben, társadalmilag nagyban élénkítette. Holner ezredes s nejével szüleim jó ismerősök voltak s nekem leányuk, Leonie igen jó barátném volt, a kivel később leveleztem, s a ki 1848. elején, a mikor Szászvárosról Egerbe távozott, általa igen kedvelt s kényesztetett kanári madarait nekem ajándékozta s még Egerből is írt néhány kedves levelet.

1847-ben márcz. 11-én következő névnap i üdvözlötet intéztem anyámhoz:

¹ „Legkedvesebb könyveim”, a 66-ik lapon.

² Dósa Dénes „A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollegium története”, 74. I.

Édes jó Anyám! Felderült a nap, melyen neked minden gyermeki szeretetemet kifejezhetem és megmutathatom, hogy szeretlek téged. Írásban le nem írhatom, szóval ki nem mondhatom; a szeretet egy oly dolog, mi a lélektől jön! Édes anyám! sok-sok névnapokat kívánok neked és kívánom, hogy családi körödben napról-napra boldogabbnak érezd magadat és minket napról-napra jobban szeress, mert ezentúl szeretetedet épen oly édesen fogjuk neked viszonzani, a mily édesen adod azt. Nem szoktam szeretetemet állítani s külsőleg mutogatni, hanem azt lélekből érzeni.

Ezen a télen Döbrentei Gábornak az itt következő levelet írtam:

Jó anyám kötelességemmé tette, mit örömmel teljesítek, kegyeddél¹ levelezést kezdeni, sok jót remélvén ebből fejlődésre. Én e levelezést a kedves mai napon nyitom meg azon óhajttással: báresak ezen levelezés ideje alatt utazhatnám be Európa művelt országait s kegyed nemes örömeit szaporíthatnám!

Naponként kedvesebb előttem a tanulás s mint örvendetes újságot írhatom, hogy Robinzont szerenesésen átolvastam, a régi fordításban. Irma sajnálja, hogy saját soraival még nem üdvözölheti kegyedet, jó kívánságait Gondol úrral együtt az enyéimékhez csatolja.

Magamat ismert nemes érzelmeibe ajánlom.

Szászváros, tavaszéj 24., 1847.

Döbrentei még két évvel ezelőtt intézett hozzám egy verset, mely így hangzik:

Budán, a hajnaloson, 1845.

Kedves kis Geizám,
Versmondó daliám,
Igen fáj a szívem,
Hogy sem nem láthatám.
Sem versét nem hallám.

De lesz még jó idő,	Addig igyekezzék
Miként mostan szőlő,	S gyakran emlékezzék
Mikor együtt leszünk,	A Duna partjára,
És majd beszélgetünk.	'S ott hív barátjára
Kegyed addig megínt nő,	Gábor bácsikára;
'S verse majd könnyebben jó,	'S hajtson jó Anyjának
Nyájas ajakára.	Valamint Atyjának
	Intő szép szavára.
	Isten is úgy tekint
	A' kis Geizára. ¹

¹ A *kegyed* szót Döbrentei hozta divatba. Gr. Széchenyi István megszólításban *ön-t* használt.

¹ L. Széchy Károly, Döbrenteiről írt tanulmányát, melyben e verset közölte.

Döbrentei Gábor érdeklődése irántam már zsenge gyermekéveimben kezdődött s fokozottabb arányban megtartott élete végeig. Béke poraira, áldás emlékének!

Az 1847-ik év teléről s tavaszáról még néhány levelem maradt meg, így egy francziául írt levelem Louise Rothhoz, mely itt következik:

Mademoiselle!

J'ai appris avec bien de la peine que Vous étiez indisposée et souffrante, et je me fais le plaisir de Vous envoyer ce ducat, que je Vous prie d'accepter en souvenir de moi. Comment se porte Votre petite fille et Vous? Pour moi je me porte bien, et je fais tous les jours une promenade avec mon gouverneur, et les dimanches, et jeudis l'après diner je passe avec Mademoiselle Leonie Holner. Avez Vous encore Votre jolie cassette et Votre montre?

Je restrai toute ma vie Votre ami.

Kuun Geiza.

Maman et ma petite soeur Irma Vous saluent.

Fordításban:

„Kisasszony!

Nagy sajnálatomra értesültem rosszülletéről s egy aranyat csatolok soraimhoz azon kérésem mellett, hogy azt emlékként tőlem elfogadja. Kis leánya hogy mint van? s hát kegyed? A mi engem illet, igen jól vagyok s naponként sétát teszek nevelőmmel; a vásárnapok és esőtörtökök délutánjait Holner Leonie kisasszonynyal töltöm. Meg van-é még szép skatulyája s órája?

Egész életre barátja

K. G.

Anyám s kis testvérem, Irma üdvözleteiket küldik.“

Az 1847-ik tél végén vagy talán tavasz elején a földi hatalmak legrettenetesbjével, a bánattal kellett életemben először megismerkednem. Egy napon, mikor épen Schiller befejezetlen „Geisterseher“ című művét olvastam s próbáltam siker nélkül megérteni, apám Szebenből testvérétől levelet kapott, melyben oly hön szeretett leánya, Josephine elhunytáról értesítette. Kevéssel azelőtt apám Szebenben volt s otléte alatt Josephine betegségében örvendetes fordulat történt s alig tért haza reménnyel szívében, ime a halálhír jött. Beesaptam a

könyvet s azt éreztem, a mit azelőtt soha, s a mit azóta oly gyakran. Mikor Bethlen Ádámné grófnét halva láttam, azt gondoltam, hogy alszik, s hogy mindjárt felébred s kiszáll koporsójából, melyet gyermeki képzelettel nyugágnak tartottam. Most ilyen gondolatom nem volt, s reményem sem volt. Végtelenül fájt nekem, hogy a kedves, általam annyira szeretett Josephinet nem fogom látni többé se Szebenben, se máshol, soha többé. Fájdalmam darab ideig tartott, teljesen el sem is mult s emléke meleg napsugár a rég elmúlt időkből.

Ezen év nyarát megint Dédácson töltöttük, még pedig másodszor az újonnan felépült kastélyban. Ez évben egy új nevelőnő jött hozzánk, ez már inkább forrón szeretett testvéremhez, Irmához hívatott meg; Marie Rochetnak hívták s egy évet töltött nálunk, 1848-ban gróf Rhédey Jánosnéhoz ment kedves leányai nevelését vezetendő, épen azon leányokét, kikkel 1844-ben kötöttem meleg barátságot.

Érkezésünk után nemsokára Dédács megélénkült. Nagynéném gr. Wass Györgyné is megérkezett kedves leányaival Minkával, Ottival; az idősebb testvér Minka jeles zenész volt, Otti pedig költő, még pedig az igazi költők sorából. A tanulás zavartalanul folyt, sokat és vígan sétáltunk; egyik kalapomat Gondol, I. Napoleon lángeszének nagy bámulója, „Marengo“-kalapnak nevezte el a marengoi dicsőséges csata emlékére.¹ Az olvasási szenvedély mind inkább fejlődött bennem. Igen boldognak éreztem magamat, ha senkitől nem látva és senkitől nem kérdezve, hogy merre szándékozom, egy könyvvel kezembe valami magányos helyre távozhattam s ott olvasnom lehetett. Lamartine „Méditations“-jaival naponként kisiettem a dédácsi park ős szilfái közé „s a gyepre leheveredve, órákig úztem-fűztem az elmélkedések nyomán a képzeletemben támadt ábrándképeket. Hogy Lamartineből mit és mennyit értettem meg, most nem tudnám megmondani, valószínűleg kevés volt az, a mit megérthettem. De azért a szilerdőt nap-nap után kerestem fel, mindig Lamartine idéztem könyvével kezemben. Kellott valaminek lenni eben a könyvben, a mi vonzott, a hangulat-

¹ 1800-ban jun. 14-én.

nak valamelyes derengése, valamely fénysugár, mely lelkembe hatott, valami kimondhatatlan, relytélyes, bájoló".¹

Az évi vizsgára Maros-Németibe mentünk nagybátyámhoz gr. Gyulai Lajoshoz s pár nappal megérkezésünk után Gondol kítűzte a vizsga napját s idejét. A kítűzött napon és órában az érdeklődők és közreműködők összegyűltek a nagy kandallószobában. Én háttal a falnak egy kis asztal előtt ültem szemben az üvegfallal, Gondol tőlem jobbra a kis asztal jobb oldalán; a hallgatók velünk szemben ültek három nagy pamlagon. Gondol csengettyűvel jelezte a vizsga kezdetét s minden szem felénk fordult. A bevezetés hosszú volt. Gondol igen terjedelmesen és részletesen szólott a Teuchengräber² Lajos nevelési s tanrendszerének a köztanodák felett való előnyéről.

Ezen paedagogiai tartalmú bevezetés után Gondol az általa egy év alatt eltanított tárgyakra tért s a vizsgát a fizikai geographiával megkezdette. Első hozzám intézett kérdése az volt, hogy minő alakja van földgömbünknek, de mielőtt erre válaszolhattam volna, kocsidöbörgés hallatszott és egy négyes hintó robogott a kert útján végig, csengő lovakkal, a bakon a kocsis mellett egy huszár ült, oldalán fényes karddal. A vizsga hallgatói egyszerre felugrottak helyeikről s az üvegfalhoz siettek meglátni, hogy ki érkezik; az érkező Döbrentei Gábor volt s mindnyájan kisiettek a nagy teremből fogadására, csak én és nevelőm maradtunk hallgatva helyeinken; vártuk, hogy visszajönnék Döbrenteivel együtt, de bizony nem jött senki. Körülbelül egy negyedóra múlva jó anyám lépett be s mondta nekünk, hogy tekintettel a ritka vendégre a vizsgát napoljuk el későbbre. Csodálkoztam, hogy Döbrentei, ki egykoron maga is nevelő volt, oly kevésbé érdeklődött vizsgám iránt. A vizsga elnapolódott hétről-hétre s végre sem történt meg, mert valami fontos ok miatt szüleimnek vissza kellett sietni Dédácsra, s onnan nem sokára nagybátyám gr. Kuun József meghívására Háromszékbe utaztunk, a ki ezen nyárra átadta nekünk szentkatolnai kastélyát. Nem kis út volt Húnyadmegyéből Háromszékbe

¹ „Legkedvesebb könyveim“ 65 ik lap.

² Később Tavasy.

útazni, több állomást kellett tenni a hosszú út alatt, néhány-szor meghálalni s végre Al-Vinczen, Szászsebesen, Szerdahelyen, Nagy-Apoldon át eljutottunk Nagy-Szebenbe, hol nagynénem báró Gerliczi Filepné kerti házába szállottunk. Velünk volt Gondol s Marie Rochet kisasszony. Igen szép volt a kerti hában lakni, árnyékos fák, bokrok s virágok közepette. De a kedves Josephine igen hiányzott, őt nem pótolta senki és semmi; búsán mentem fel a kert közepén elhúzódó magaslatra s ott egy árnyékos bokor tövében volt sírja. Sokan látogatták meg nagynénémet, így a többi közt nagybaresai Barcsay Zsigmondné, szül. báró Bruckenthal Zsófia gyermekeivel; két fia József és Gábor, leánya Matild, kik közül jelenleg csak Gábor él, ki nálam három évvel ifjabb. Az évek különbsége lassan-lassan kiegyenlítődik, de gyermeknél a három év még nagy különbség. Ezen alkalommal, a Gerliczi-kertben ismerkedtem meg Barcsay Gáborral, kit lehet, hogy már az azelőtti évben is láttam, s az ismeretségből idők múltával meleg barátság lett, mély gyökerekkel szíveinkben, mely nőttön-nőtt, mind szilárdabb lett, szépen virágzott s később, midőn életkorunk már az ősz felé hajlott, meghozta drága gyümölcseit. A fa leveleit az őszi szelek nem hullatták alá s nem repítették el a távolba. Nagy-Szebenből Brassóba útaztunk; egy erdön át útazva, a melyben akkor zsványok tartózkodtak, katonai őrizetünk volt. Brassóban a vendéglőben nagynénem gr. Wass Györgynével s kedves leányaival találkoztunk; a nagy evang. templomban meghallgattuk a nagyon szépen szóló orgonát s a városnak néhány szép fekvésű helyét néztük meg. Végre megérkeztünk Szent-Katolnára s ott nagybátyám, gr. Kuun József régi kastélyába szállottunk. E kastélyt Háromszék egykori főtisztje, ősem, zabolai Basa Tamás építtette a XVII. évszáz első felében; egyik leánya Kún Istvánhoz ment férjhez, a másik Mikeshez Zabolán. Két kastélyt építtetett Basa Tamás, az egyiket Szent-Katolnán Kún Istvánnénak, a másikat Zabolán Mikesnének. Kún István leánya Ilona Bethlen Miklóshoz ment férhez, Erdélyország koraltnokához s híres államférjhoz, ki utóbb grófi méltóságra emeltetett; Kún Ilona fiatalon halt meg. Kún Istvánék többnyire az osdolai kastélyban laktak s Kún Ilona fényes eskü-

vője is ott volt. A szentkatolnai kastély nagy csinnal és kényelemmel volt berendezve; Gondol szobájában Plato szobra díszítette az egyik kasztent, a nappali szobában trimókasztenen egy keskeny hosszú tükör alatt egy álló óra körül két khinai szobrocska a legcesekélyebb lódításra megmozgatta fejét, a szertelen nagy ebédlőben, melyet kevéssel azelőtt báró Szentkereszty Zsigmond huszár-főhadnagy lovardának használt, egy óriási karosszék tűnt fel az ide belépőnek, melynél nagyobbat se azelőtt, se azután nem láttam. Azt képzeltem, hogy ez őszám, Basa Tamás széke lehetett. Ebben a nagy palotában ebédeltünk.

Kellemesen teltek napjaink Szent-Katolnán, tanulás, séták s kirándulások közt, látogatásokat téve s fogadva. Egy napon nevelőmmel sétát téve Kézdi-Vásárhely felé, egyszerre azt vesszük észre, hogy a levegő elsötétedett, a napot egy sűrű fátyol kezdi elborítani, de ez nem az alkonyat homálya volt, hanem egy végtelennek látszó sáskasereg. Nevelőm és én sétánkat nem folytattuk, hanem haza siettünk; a sáskahad Szent-Katolnán át tovább húzódott. Két nagyobb kirándulást tettünk, u. m. Árkosra Szentkereszty Zsigmond báróhoz, ki egy szelidített őzzel ajándékozott meg; az őzet csak egyszer láttam, az árkosi parkban; 1848-ban kellett volna megkapnom, de akkor senki sem gondolt szelidített őzek messze távolba való szállítására. Árkosról Előpatakra mentünk, mely már akkor szép lendületet vett. Máskor Kovásznára tettünk kirándulást, hol apám nagynénjénél gr. Hallernénél szül. Szentkereszty bárónőnél ebédeltünk s délelőtt megnéztük a fürdőt, természeti esodáival. Délután jól berendezett gyógyszertárát mutatta meg nekünk az igen jótékony öreg grófné, kinek élete s munkássága ezen vidékre nézve gondviselésszerű volt; szintén délután két vendége érkezett a grófnénak, u. m. br. Kemény Gábor s nevelője Kasza Dániel, utóbb nagy-enyedi tanár, jeles paedagogus. Kemény Gábort nem kell hogy ismertessem, tehetségei, tudása, jellemszilárdsága, élete, munkái ismertté tették a hazában s előkelő helyet biztosítottak számára hazai történelmünk lapjain. Csak annyit jegyzek meg, hogy egyénisége már Kovásznán vonzott s hogy az ötvenes évek vége óta meleg barátság fűzött hozzá, nem politikai barátság, mert én politikus soha sem voltam, de politikáját is

nagyra becsültem, mert az nemzeti érdekeinkkel szorosán összefüggött.

Ősszel megint otthon voltunk Dédácson. Mikor a székelyföld határát elhagytuk s mondták: itt a határ, kértem, hogy a koezi egy perczre megálljon s a koezi megállván, kiszállottam s a határföld göröngyét megcsókoltam bucsúkép, tudva azt, hogy nemzetiségünk bölcsője egykoron itt volt. A fajérzet erős volt bennem s annak maradt.

A kirándulásoknak, előttem ismeretlen helyeknek, a menyiben visszaemlékezem magamra, mindig nagy barátja voltam; emlékszem, mily nagy érdeklődéssel jártam meg Gondol Gedeon nevelőmmel Vajda-Hunyadot s mily nagy volt örömöm a Hunyadiak várát megláthatni s egy más esztendőben felejthetetlen örömet szerzett nekem a dévai vár belsejének megszemlélése, mikor még egy katonatiszt s katonák állomásoztak falai közt. Dédácson szerettem nézni a túlpárti hegygerinczen feltűnő szeke-rembi útát s szerettem volna tudni, hogy honnan s hova vezet. Maros-Németiben különösképen a Báthori útja érdekelt s az a vidék, mely a negyek mögött van s nem értem be a kérdéseimre tett azon válaszszal, hogy ott megint más hegyek vannak.

Az őszi hónapok gyorsan teltek el Dédácson s egyszerre csak beállott a tél. Telet még nem láttam falun s gyönyörködtem a téli tájkép szépségében, különösen derült napokon a nap-sütötte havas lepel fényében s a tündöklő zuzmarában a házak ereszein, fákon és bokrokon. A tél még jobban hangolt versírásra, mint a nyár s verseim napról-napra szaporodtak. Az élet egyformaságát igen kellemesen élénkítette meg Holner ezredes családjának látogatása, esakhogy búcsúzni jöttek Egerbe való elűtazásuk előtt s a búcsú mindig szomorú. De azon néhány nap alatt, melyeket Holnerné s családja nálunk töltött, kedves testvérem Irma és én Leonie körében felejtettük a búcsút s élveztük a jelent, de a jelen rövid volt s csakhamar eljött a búcsú percze s ez a percz bizony nagyon szomorú volt.

A napok mind homályosabbakká s hidegebbekké lettek, a havazás meg-megújult s ezen téli homályban egyszerre egy szokatlan fény gyúlt fel a nappali szobában s e fényt a karácsonfa gyertyái árasztották. Karácsonyi ajándékul szüleimtől

leginkább íróeszközöket kaptam, jeléül annak, hogy ekkor már sokat írtam és sok papírosra s író tollra volt szükségem.

Karácsony után rohan az év vége felé, s csakhamar a nagy jelentőségű 1848-dik évre virradtunk, a mely évet a németek *Sturmjahr*-nak neveznek, a megújulás esztendeje. Dédácson darab ideig esendben volt minden, de kevés idő múlva szüleim s nevelőm már értesültek a közéletnek nagy eseményekre vezető előkészületeiről. Szebenből megérkezett Louise Roth férjével s gyermekével s anyám a beállott nagy hideg miatt néhány hétig Dédácson marasztotta őket, innen útaztak Szeiczba. Végre nagy világtörténeti események közt az idő kitavaszkodott, a francia februáriusi forradalmat nálunk a márcziusi követte s egész Európa megmozdult. Tavasz beálltával nagynéném gróf Wass Györgyné Kolozsvárról testvéremnek s nekem igen szép nemzeti színű zászlócskákat küldött, finom selyem szövetből, s mi a nagy palotában vígan lengettük a zászlókat.

Ez évben anyámnak névnapját élő szóval üdvözöltem, leg-alább írásban foglalt üdvözet ezen évről nem fordul elő régi irományaim közt, de van egy francziául írott anyámhoz intézett szöveg következő tartalommal:

Notre vie est si courte! il la faut employer. Instruisons nous, lisons des l'âge le plus tendre. Nous serons malheureux, si nous cessons d'apprendre. Et c'est un jour perdu qu'un jour sans travailler.

Votre fils aimé

Geiza.

Fordításban:

„Életünk oly rövid! fel kell azt használnunk. Mivelődjünk, olvassunk zsenge korunktól fogva. Szerencsétlenek leszünk, ha tanulni megszűnünk s egy elveszett nap az, melyen nem munkálkodtunk.

Szeretett fiad

G.“

Márczius végén vagy április valamelyik napján egy nyitott könnyű kocsí robogott be udvarunkba, egy magas szikár úr ugrott ki a kocsiból s pár Perez után a palotába toppant. Mi is oda siettünk az ismeretlen fogadására; ő a palota közepében állott meg, látva, hogy megjelentünk s azonnal emelt

hangon hozzá fogott Petőfi hatalmas szózatának: *Talpra Magyar, hi a haza* stb. elszavalásához s a költemény bevégeztével köszönt s gyorsan távozott, kocsijába ült s ment egyik nemesi lakból a másikba, mindenütt a Petőfi szózatát elszavalva lelkesen s lelkesítőleg; hogy ki volt ő, nem tudhattam meg soha, mert nálunk senki sem ismerte. Apám többször vitt be Dévára ez időtájt. Voltam megyegyűlésen és más hazafias gyülekezeteken s az akkori szónokok beszédeit nagy figyelemmel hallgattam, így Kakucsi Elekét, Sükösd ref. lelkészt és egy Furka nevezetű fiatal embert, a már Mátyás király idejében okmányokban említett Furka családból. Dédácsra haza menvén, testvéremnek sokat beszéltem az akkori dévai szónokokról s Furka lelkes beszédeit gyakran említettem neki. Egyszer testvérem anyámmal szintén bekocsizott Dévára s visszajövet sietett engem örömmel értesíteni arról, hogy ő is látta Furkát, de szomorúan tette hozzá, hogy csak a Furka lábát láthatta, a mint a grádiuson a gyógyszerházba belépett: „a feje már a boltban volt, csak a lábát láthattam“, mondotta búsan. Apám mikor bevitt Dévára, ha ott elintézni való dolga volt, engem kéméni Váradi Ignác volt dirigens főbíró özvegyénél hagyott, ki nekem nagy örömet szerzett, ha férje régiséggyűjteményét mutagatta, „melyet aztán egyik fia Ádám nagyban szaporított.¹ Ezen gyűjteménynek gyakori látása ébresztette fel bennem a régiségek s utóbb a régészet iránt való érdeklődést, de nemcsak ez, hanem az a sok régiség, melyet az ember Hunyadmegyében mindenfelé láthat és különösen a maros-németii park faragványai s felíratos kövei.

A közszellem gyorsan történő kibontakozása Hunyadmegye főispánját Nopesa Lászlót hivataláról való lemondásra kényszerítette, utána a főispáni hivatalban gr. Kún Kocsárd² következett, a liberalis eszmék híve. Kún Kocsárd főispáni beiktatására úgy jött Al-Gyógyról, hogy nálunk ebédelt Dédácson s délután vonult be a megye székhelyébe. Apám, nevelóm és én

¹ E szép gyűjteményt fájdalom! Váradi Ádám Angliába adta el.

² Családunk idősb ága nevét egy *n*-val, az ifjabb két *n*-val írta. Az eredeti hosszú magánhangzó *w*-nek íratott.

is kísértük Dévára az új főispánt, kinek úti kalapján fehér toll lengett. Szántóhalma előtt fogadta az első küldöttség, a város előtt egy második s maga a beiktatás, ha jól emlékszem, a *parva curia* udvarán történt, a hol jelenleg a tanítóképezde áll; lelkes beszédekben nem volt hiány, maga gr. Kún Kocsárd is jeles szónok volt, a kit akkor még Gothárdnak neveztek. Egy másik gyűlésen alispánnak Kakucsai Elek választatott meg nagy lelkesedés mellett. Ott voltam a követválasztó gyűlésen is, mely szintén a *parva curia* területén történt meg, megválasztattak követekül nagybátyám gr. Gyulai Lajos s br. Győrffy Samu s pótkövetül kéméndi Váradí Adám azon esetre, ha a két követ egyike vagy másika megbetegednék. Nagybátyámat, gr. Gyulai Lajost nem sokára István nádor belügyminiszter Szemere Bertalan ellenjegyzése mellett Zarándmegye főispánjának nevezte ki, de nagybátyám nem fogadta el a kinevezést, mert mint az országgyűlés tagja, követi minőségben kívánta a hazát szolgálni.

A zajos napok egyikén sokra szaporodott verseimet spárgával összekötve, senkitől nem láttatva, a Maros partjára vittem s a partról a folyóba dobtam. Mikor már a csomagot nem láttam többé, azon remény ébredt fel bennem, hogy a csomag talán mégis valahol kivetődik a partra s valaki kezébe veszi s így talán a vízbe dobott csomag mégis előkerül s talán olvasója is lesz. Ha szabad a kicsit a nagyokhoz hasonlítani s a kis dolgot a nagyhoz, itt eszembe jön az a két lap, melyeket Szalay tárczájából vett ki s melyekre br. Eötvös József s Szalay László felírták nevüket, aztán Szalay az üres pezsgőpalaczkba téve, jól bedugaszolta s a Dunába dobta. „Igy! — szolt utána nézve — ezek messze, messze úsznak, egész a Fekete tengerig és tudja az ég, még hova; elvégre mégis kifogja valaki, és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.”¹

A nyár folytán ez évben is nálunk töltött pár hónapot s még az ősznek is egy részét szeretve tisztelt nagynéném gr. Wass Györgyné kedves leányaival. Sok levél érkezett Budapestről, így egy Döbrenteitől, melyben anyámnak jelenti öröm-

¹ Ferenczi Zoltán „Báró Eötvös József” megj. a „Magyar Történeti Életrajzok XIX. évfolyamában, I. a 4. füzet 20. lapján.

hírképen, hogy követ testvére a követek önkéntes vadász-századába felesapott katonának, fegyverrel is szolgálni a hazát. Az örömhír tévesztette hatását, mert anyám szeméből az aggodalom keserű könyeit fakasztotta. Több vendég s ezek közt honvédtisztek is látogattak, néhány lóháton jött s gyorsan tova szágúlt. Egy napon szászvárosi barátom Hügel is meglátogatott, örültem jöttének s gyorsan lefutottam vele a Maros partjához, s ott egy lugasban leültünk, de nagy volt esodálkozásom, mikor egyszer csak nemzeti politikát kezd velem beszélni s a szászok sérelmeit panaszolja el; ezeket hallva, rögtön felugrottam helyemről s őt a faképnél hagyva, felsiettem a kastélyba anyámhoz, elmondtam a történeteket s kijelentettem, hogy tavalyi játszóársamat nem kívánom többé látni. Nem is láttam igen sokáig, de az idő igen sokat kiegyenlít s most örvendek, ha látom s elbeszéljük a régi időket.

A főaggodalmat ekkor Hunyadmegyében az oláhok okozták. Apám dédácsi tisztartója az öreg Gáll váratlanul beállított hozzá s égnek meredező hajjal, reszkető hangon néhány magyar-nak túl a Maroson oláhok által elkövetett súlyos bántalmazásairól tett jelentést, erre apám magához hívatta a dédácsi disunitusok papját, ki egy igen tisztességes s apámhoz híven ragaszkodó ember volt, ugyanaz, ki 1846-ban vizsgámat végig hallgatta s feleleteimet dícséreteseknek tartotta s megkérdezte tőle, hogy mit tud a dologról; a pap egészen másképen tudta a történeteket, szerinte az egész nem volt más, mint koresmi veszekedés és személyes ellenségeskedés s apámnak megígérte, hogy bármi hivatalos értesítést fog kapni s biztos hírt fog hallani, mindezt apámnak azonnal tudtára fogja adni s a mint ígérte, úgy is tett. Mind ez azonban apámat teljesen meg nem nyugtatta, s a mikor egy napon a Dédácesfal szembe eső túlsó part, s Dédács oláhsága is Vajda-Hunyadra hívatott a mozgalom vezetőitől, apám velem együtt az országútra vezető úton este felé a visszatérők elébe sétált; azt mondta nekem, hogy ha azok tiszteletteljesen köszönni fognak neki, nincs baj, de ha nem köszönnek, baj lehet. Nemsokára talákoztunk a hazatérő csoportokkal, a dédácsiak s mások is, a kik apámat ismerték, köszöntek, megint mások, a kik nem ismerték, nem köszöntek;

ebből tehát nem lehetett semmi biztost megtudni. Az ijesztő hírek azonban szaporodtak s az időjárás őszi felé fordult; nagynéném is leányaival az őszi beálltával Kolozsvárra hazaútazott. Gondol nevelőm szerette volna, hogy mi is már Kolozsvárra menjünk, de apám még nem látta a gyors elutazás okát és így mi még hetekig maradtunk, míg egy nap reggelén házi szolgálkánk, ki minden nap Dévára ment húst hozni, azt a rémhírt hozta, hogy a főispán és több magyar úr onnan eltávozott s hogy a városiak a vár ormára fehér zászlót tűztek ki s a fehér zászlót csakugyan a dédácsi parkból látnunk lehetett, s a dédácsi gör. keleti pap is apámnak azt a jelentést tette, hogy most már baj van s kérve kérte apámat, hogy még idejében mi is távozzunk el, mert nem lehet tudni, hogy mi lesz. Erre apám anyámat s minket előre elküldött Szászvárosra s ő maga Gondol nevelőmmel, a ki leginkább szeretett volna távozni, még néhány napig Dédácson maradt rendelkezni s az értékesebb holmit elpakolni. Apámnak mindezekben legfőbb segítsége a gör. kel. pap volt, ki megígérte, hogy tőle telhetőleg vigyázni fog az épületre, pinczére, gazdasági épületekre és kertre s csakugyan szavának állott s ígérte dícséretesen beváltotta; az udvarba berohanó oláhokkal elhítette, hogy jaj annak, ki az épületet bántja, tüzet ad a fedélnek vagy kirabolja, mert ebben az épületben fog tribunusok lakni, s ő jól tudja, hogy mi van a szobákban, jaj annak, ki a hordókat csapra üti, mert a pinczében levő bor a tribunoké, melynek hordóit s mennyiségét ismeri s midőn a felső kertbe rohantak, hogy legalább ott pusztítsák el a fenyőfákat, hangosan reájok kiáltott s megtiltotta a fenyőkre fejszét emelni azt mondva, hogy ez szent hely s hogy ezentúl ez lesz a sírkert, hol ők és maradékaik fognak eltemettetni, mert a jelenlegi temető már szűk a tetemek elfogadására.

Szászvárosra megérkezvén, a „Két pisztoly“ vendéglőbe szálltunk s ott pár napig vártunk apámra. A város nagyon szomorú benyomást tett reánk, lakóit a kholera pusztította; ablakaink a piacra nyíltak s azokon kinézve számos temetést láttunk. Este dr. Lészai Dániel orvos, a szászvárosi ev. ref. gymnasium nagyérdemű algondnoka s a szászvárosi szék követe

látogatott meg s aggodalmas dolgokról beszélt. Pár nap múlva megérkezett apám Gondol nevelőmmel s útunkat Kolozsvár felé folytathattuk. Első állomásunk Maros-Portus volt, hol az ottani sóhivatalfőnök kamaraispán Janky Autal vendégszerető lakására hajtottunk, vele volt tiszteletre méltó felesége, kedves leányai s kedves fia; Lajos nevű fia most nyugalmazott altábornagy. Igen jól fogadtak s szállásoltak el, nagy asztalhoz ültünk kitűnő vacsorára, de alig keltünk fel, éktelen lármát hallottunk, az oláhok döngették az erős alkotmányú kaput s bebocsátást kívántak. A kamaraispán, tisztelt házi urunk, az egyik ablakhoz ment, melyet kinyitott s onnan kiáltott reá a tömegre, hogy innen takarodjanak el, mert az épület kincstári s hatalmas kétfejű sas védi a kaput s bejáratát. A tömeg csakugyan eloszlott s esendben aludhattunk. Másnap minden marasztás daczára két kocsiban tovább folytathattuk útunkat Gyula-Fehérvár felé, de alig indultunk el, egy oláh táboron kellett keresztül mennünk, többször lándsás oláhok jöttek kocsinkhoz, s betekintettek, bizony ez rémséges útazás volt, de anyám nem tanúsított félelmet, nehogy félelmével minket ijesszen meg. Kevéssel odább br. Kemény Farkas ágyúival lövette a gyula-fehérvári erődítményeket s onnan ágyúgolyók repültek csapatai felé; br. Kemény Farkas 1843-ban a tordai vendéglőben a tornáczról behívott szobájába s egy igen szép piros almával ajándékozott meg. Enyedről Kolozsvárig minden baj és rettegés nélkül utazhattunk s Kolozsvárt nagynénémhez szálltunk, a gr. Gyulai házba, a hol azonban nem sokáig maradtunk, mert apám a híd-útczában egy szállást fogadott ki számunkra s engem beíratott az ev. ref. kollegium IV. osztályába.

Egy új világ nyílt meg előttem a kollegiamban, eddig sokat voltam magamra vagy forrón szeretett testvéremmel, most annyi pajtásom volt, hogy neveiket se tudtam mind; a tanulás is egészen más egy népes osztályban, mint egyedül, más az inger is a tanulásra, a gyermek a verseny pálmája után vágyódik s fokozott kedvvel s szorgalommal tanul. De nemcsak a tanulás foglalt el, hanem a katonásdi is; néhány játszótársammal együtt felfegyverkeztünk, a hogy tudtunk s utánoztuk az igazi katonákat mozdulatban és hangban; kis csapatunknak

én voltam kapitánya s nagyon büszke voltam reá. Így virradtunk 1848-ról 1849-re. Tavasszal a nagy nemzeti hős Bem vonúlt be Kolozsvárra s tiszteletére egy kerti ünnepet rendeztek a br. Radák-kertben; mikor báró Bánffy Miklósnéval s bájos leányával Kornis Klarisse grófnővel Bem a kert kapujához érkezett, ott voltam a kapunál s jól láttam, a mint a tábornok Bánffy bárónét² kiemelte a kocsiból s vele karonfogva belépett a kertbe. Boldog voltam, hogy Bemet ily közelről láthattam. De láttam Urbánt is, és pedig nagynéném gróf Wass Györgyné szalonjában, a mint oda magát bejelentetve gyorsan betoppant s azon kezdte, hogy Ottilia grófnőnek viszonzásúl azon gyilkos töltényekért, melyeket neki szánt, csokolád-bonbonokat hozott a töltényekhez hasonló tokokban s személyesen óhajtja átadni, de cousineom nem volt otthon. Urbán néhány szót váltott nagynénémel s eltávozott. Az események mint egy kaleidoskop képei váltották fel egymást, de a közállapotok mind aggasztóbbakká váltak. Mi a nyár elején leginkább azért útaztunk Nagy-Váradra s fogadtunk szállást közel a róm. kath. püspöki residentiához, mivel apám egyik szemén hályog fejlődött, mert még nem volt meg a hályog, s Nagy-Váradon azon időben egy híres szemorvos volt, dr. Gross, kivel a megérlelendő hályogot apám operáltatni akarta. Csakugyan a kitűnő szemorvos a hályogot megérlelte, de a mikor eltávolításának ideje jött volna el, a sok félelem és aggodalom miatt az orvos keze annyira reszketett, hogy nem mert az operációhoz fogni s apám a szürke hályoggal maradt; másik szeme azonban e miatt nem gyengült. Nagy-Váradon utóbb egy más házba költözködtünk az Apáczá-útczába, a Szilávy-házba s itt is egy jó baráttra találtam Szilávy Vilmos személyében, kivel azóta nagy sajnálatomra még csak egyszer találkoztam, az 1849-ik év decemberében, de akkor is csak nagyon rövid időre.

„Nagy-Váradon 1849. nyarán egy kis hírlapot szerkesztettem naponként, azt néhány példányban lemásoltam s reggelenként megküldtem néhány barátomnak s jó ismerőseinknek. A legnagyobb s egészen jó hiszemű optimismus jellemezte hír-

¹ Br. Bánffy Miklós az ötvenes években grófi rangra emeltetett.

lapomat, mindig győztünk, pedig valósággal közeledett s már nagyon közel volt a világosi fegyverletétel napja.¹

Nagy öröömre volt Görgey Arthur tábornokot lóháton meglátnom, a mint Nagy-Váradon át vonúlt, de tekintete komor volt s baljóslatú.

Kevés idő múlva Konstantin nagyhercege tartotta bevonulását Nagy-Váradra, Paskievič herege volt vele, de ezt már nem néztem meg s szobámba zárkoztam.

Nemsokára a világosi fegyverletétel után nagynénémhez, br. Frimont Péternéhez Paczalra útaztunk az akkori Kraszna-megyében (most Szilágymegye). Nagynéném hegyen s egy szép szőlőhely alatt lakott, az út egy hársfa erdön vezetett fel; a hegytetőt Gyulai-kalapnak nevezték. Anyám testvérei ott várták megérkezésünket, ott volt gr. Wass Györgyné leányai-val, nagybátyám gr. Gyulai Lajos, ki az országgyűlést elkísérte végső állomásáig s onnan jött Paczalra. Paczal s vidéke sok rejtett helylyel kínálta a menekülőket s csakugyan többen voltak, a kik e rejtélyekben reménylettek üldözőik elől menekülni. Egy napon váratlanul betoppant a házba Krizbai Miklós, de hiszen ezen időben a legtöbb vendég váratlanul érkezett a paczali magányba; a mint nagynéném gr. Wass Györgyné meglátta, felkiáltott „Isten hozta Krizbai,“ a mire ő kérve kért minket, hogy őt ne hijjuk Krizbainak, mert ezen név alatt üldözik, hanem hijjuk Dezsőnek, a mi neki tulajdonkép vezetőneve is volt; pikelyes spenzert viselt s szakálát leborotváltatta.² Soha embert nem láttam annyira félni, mint szegény Krizbait, az egy dédácsi tisztartó Gáll kivételével. Nemsokára egy másik menekülő érkezett Paczalra, ez Brassai bácsi volt, a nagy tudós; ellentétje volt Krizbainak, nagyon nyugodt volt, semmitől se látszott félni, kivévén azon egytől, hogy a paczali hegyen nem fogja azon gyíkot vagy kígyót megkapni, a melyet ott keresett. Brassainak magát illetőleg balsejtelmei nem vol-

¹ „Legkedvesebb könyveim“, 68-ik lap.

² Cousineaim Wass grófnőknek tanítója volt, ismeretterjesztő cikkeket írt a Honművészebe (1834—35), az Erdélyi Híradónak is tevékeny munkatársa volt. 1848—49-ben mint közvádoló szolgált a magyar kormánynak. L. Szinyeyi József „Magyar Írók“ II. k. a D. betű alatt.

tak, nyugodtan nézett a jövő elébe, Krizbait pedig balsejtelmek ostromolták s nem ok nélkül, mert 19 évi várfogságra íteltett s abból több évet kitöltött, s szabadságát visszanyervén, megzavart elmével hagyta el börtönét.

A paczali magányban rémhírek és rémvalóságok közt teltek napjaink, néha-néha valótlan jóhírek is érkeztek a Paczalhoz közelfekvő Margitából, honnan a húst, fűszereket és leveleket hozták, így a többi közt nagynéném gr. Wass Györgyné szobaleánya azon mesés jó hírt hozta onnan, hogy a hún csapatok közelednének Magyarország keleti határához fajrokonaik segítségére. Jól tudtuk, hogy a húnok már rég óta nem léteznek többet s mégis örvendettünk a meseszerű jó hírnek, de csak perczekre. Paczalról egy napon kirándulást tettünk Bályokra, gr. Kún Gergelyékhez. Bályok Biharmegyében a Berettyó partján fekszik, Margitához három órányira s gr. Kún Gergely Kún Kocsárdnak testvérbátya volt. Bályokon a kastély tele volt menekülőkkal, hölgyekkel s urakkal, ott volt Kún Kocsárd, a Veér testvérek, gr. Teleki György és mások, a hölgyek közt özv. Kendeffy Farkasné s két leánya. Ott is réműlet honolt és szomorúság, mint azon időben minden magyar háznál. Kún Kocsárdot nem sokára el is fogták Mónos-Petriben, közel Margitához Klobusiczky Ágoston házában, mikor épen a derék házi úr menekülő vendégeivel ebédnél ült.

Deczember hónapban a paczali magányt nehéz szívvel elhagytuk s Nagy-Váradon át a Duna-parti fővárosba útaztunk. A rossz utak miatt első nap csak Margitáig útaztunk s ott özvegy Véghné vendégszerető házában töltöttük az éjszakát, onnan tovább utaztunk már nem tudom hova, hol Eressey földbirto-
kos igaz magyar vendégszeretettel fogadott, vacsoráig velem dolgozó szobájában le s fel sétált s elbeszélte a rémséges köz-
állapotot, melybe országunk s magyar népe jutott; elérzékenyülve hallgattam bánatos szavaira. Harmadik nap érkezünk Nagy-Váradra s ott megint Szlávyné házába szálltunk, ki szokott szívességével fogadott, nagyon megörültem Vilmosnak, kivel a nyáron összetalálkoztam s kit ez alkalommal láttam utóljára. Nagy-Váradról apám négyes fogatában Zsákára érkezünk¹

¹ Biharmegyében.

s ott br. Vay Miklós udvarházába szálltunk, tisztartója fogadott s igen jól ellátott mindennel. Innen útunkat folytatva, egy gr. Feszteties birtokba jutottunk, melynek nevét elfelejtetem, itt is a birtokos távollétében a jószágigazgató nagy szíves-séggel fogadott. Innen Mező-Turra¹ hajtottunk s ott a vendég-lőben háltunk meg.

Következő nap délelőtt a Tiszához értünk, melyen akkor nagy jégtáblák úszkáltak s egy hajó várt reánk, hogy a túlpartra szállítson. A folyó nagysága, a torlódó jégtáblák recsenése, a téli tájkép, az átkelés veszedelme, az ismeretlen túlpárt, mind nagy hatást gyakoroltak reám. Végre elértük a túlpártot s rövid idő alatt Szolnokon voltunk, a hol először láttam vasúti vonatot a valóságban s nem képben s játékszerképen, mint az volt, melyet 1843-ban gr. Bethlen Ádámnétól kaptam s ezen vasúti vonatra felülvén, kevés óra alatt Pestre érkezünk s onnan felhajtottunk Budára apám sógora, br. Gerliczi Filep házához, a hol vártak is, de nem is vártak, mert biztosan nem tudták, hogy az nap érkezünk. Br. Gerliczi Filep s neje az nap este nem voltak otthon, talán színházban lehettek vagy valamely társaságban s a lépeső, melyen az emeletre mentünk, nem volt kivilágítva. Apám arra intett, hogy csak utána menjünk, mert ő itt jól tudja a járást s az első fordulatnál mindnyájan a falba ütöttük homlokunkat. Így történt első bevonulásunk Budapestre; a lánczíd már készen állott, de a négy oroslán még nem volt kifaragva, azokat a megérkezésünk után való hónapokban faragták s azok részben még láthatatlanok voltak deszkaburkolatokban.

Az akkori budai társaság egész német volt s mintha csak érettünk beszélt volna magyarul az a kevés, a ki tudott. A karácsonyhetet még a br. Gerliczi házban töltöttük a dísz-téren, de már lakásunk is volt az úri-útezában Kiss Ferenc tanár vagy talán testvére házánál; még újév előtt oda át költözködünk, ablakaink a bástyára nyíltak. Az ó-év utolsó estjét nagy társaságban báró Gerliczi Vinczééknél töltöttük; ott kezdetük meg az 1850-ik évet.

¹ Akkor K.-Szolnok megyében.

Jacobi Fr. H.

(Szül. 1743. Düsseldorfban, † 1829. Münchenben.)

(Második és befejező közlemény.)

De már most minő legyen Jacobi szerint ez a tapasztalat, a melyet ő sürget; minő alapja legyen azon gyakorlati eszméknek, a melyeket Kant állít fel s a melyeknek Kanti alapját Jacobi elveti.

Jacobinak a reflexióval átgyúrt tapasztalat, az a tapasztalat, a mely az *értelem útján* létesül — nem kell. Ez nem eredeti, ez csak másodkézből vett tapasztalat. Sőt *az értelem útján nincs is tapasztalat*. Az értelem csak *kíséri* a tapasztalatot, úgy, hogy a tapasztalat *lehet értelmes is*. Az eredeti tapasztalat érzék útján létesül. Ezt dolgozza föl az értelem, úgy, hogy minél tisztább és gazdagabb az érzékelés, annál tisztább és gazdagabb lesz az értelmi munka is. Az érzékeléstől és észleléstől eltekintve — elvesztjük az értelmet.¹ Az az értelmes munka, a mely bizonyosság után törekszik, már feltételezi a bizonyosság ismerését. A közvetett bizonyosság feltételezi a közvetlen bizonyosságot, a mely okokra nem szorúl, sőt mindenemű okot kizár s mely nem egyéb, mint a *képzetben bírt tárggyal teljesen megegyező képzet* (die mit dem vorgestellten Gegenstande übereinstimmende Vorstellung selber).² „Minden kimutatható, bebizonyítható igazság visszavihető egy eredeti közvetlen igazságra, minden rendszeres philosophia, minden módszerismeret, minden demonstratio már másodrendű ismeret, a melyet szükségszerűleg megelőz egy közvetlen tudás”.³

Csakis ezen közvetlen tudásban *nyilatkozik meg a valóság* (Wirklichkeit). Igenis, maga a valóság! A valóság maga, a tény-

¹ Harms i. m. 100 l. — ² U. o. 97 l. — ³ U. o.

álladék (Thatbestand) hat reánk. Mi ezen hatással szemben lemondunk minden öntevékenységről (Spontaneitas), tisztán *receptive* vesszük be ezt a hatást s már most *átéljük* a reánk hatót létében, ténykedésében, úgy, hogy minden ily igazi tapasztalat a dolgok létének, lényegének *kijelentése*.¹ Ezen átéltnek minden habozás nélkül hiszünk, bizonyosak vagyunk a kívülöttünk valónak tárgyi létében ép úgy, mint abban, hogy nem mást, mint magát a dolgot tapasztaltuk, éltük át.

A dolgok léte kiderítésének, *kijelentésének* a közvetlen tapasztalás folyamatában megfelel az ember részéről az így tapasztaltnak, átéltnek *teljes bizonyossággal* való befogadása. Ezt a befogadást nevezi Jacobi *hit*-nek. A hit mondja meg, hogy *van testünk*, s hogy *vannak kívülöttünk testek*. Sem a kijelentés, sem a hit ezen eredeti folyamatát nem lehet megmagyarázni; már csak azért, mivel közvetlen jellegű e folyamat. A legegyszerűbb érzéklet keletkezése egy-egy nagy esoda.

Ebből már most az következik a Kanti tüneményvilágra nézve, hogy abban a tüneményben a valóság jelenti ki magát és 2. hogy az a képzet, a melyre ezen tapasztalat alapján jútottunk, nem a valótól elvont vagy a valótól eltérő alak, hanem egy oly alak, a melyben az ezt jelentő dolgok létéről teljesen bizonyosak vagyunk.² Ennek következtében a Jacobi-féle hit álláspontja nem esik a Kanti idealismusnak tévedésébe.

A *hit* azonban kettős forrásból táplálkozik; mivel tapasztalati világunk kettős.

A világ, a mely minket körül fog, ugyanis egy *érzéki* világ és 2. egy *érzék fölötti* világ. Érzéki lét és érzék fölötti lét jelenti ki magát közvetlenül lelkünkben. Hitben fogadjuk el mind a két világ kijelentését; de az érzéki világnak befogadója az *érzék*; s az érzék fölötti világé az *ész*.³ Ugy, hogy az érzék és az ész azon kettős forrás, a melyből a *hit* táplálkozik, de mindig csak

¹ L. kül. Zeller i. m. 440–441.

² Ezt kül. Erdmann i. m.-ben fejti ki meggyőzően.

³ Az *ész* szaváért Jacobi megirigyelt volna minket, mivel ez áll leg-szorosabb kapcsolatban a feltétlennel, az eszmével, az ész productumával, s mivel az ész derivatumában „észlelni“ szóban benn van az a jelentés is, a melylyel ő a német „Vernunft“ szavát támogatja, t. i. a „vernehmen“.

úgy, hogy az érzékekben az érzéki világ jelenti ki magát és az észben az érzék fölötti világ. Az érzék fölötti világ feltétlen javaival ezek szerint nem követelmény, nem feladat, mint Kantnál, hanem ép úgy, mint az érzéki világ *tény, adott valami*. Jacobi ezért is Isten létét ezen tapasztalat, ezen átélés alapján ép oly feltétlenül bizonyosnak mondja, mint testünkről, más testek létéről való bizonyosságunkat. A mint tehát Jacobi vissza-útasítja az ő elméletéről az *idealismus* jellegét, a melylyel Kant theor. ész kritikáját eredménye szerint vádolta, úgyszintén visszaútasítja az ő elméletéről az *atheismusnak* jellegét, a melylyel ő Kant gyakorlati ész kritikáját eredménye szerint vádolta. Jacobi az érzék fölötti világ befogadásának organumát az emberben csak későbbi irataiban nevezi észnek, kezdetben ezt a szavat is, mint a mely a reflexióval vonatkozásba júthatott — kerülte s előszeretettel az érzék fölötti világ organumát *szívnek* nevezte. A szívben bírjuk Istent, az Istenit. Hogy mikép: ezt a következőkben írja le: „Él mi bennünk Istenből közvetlenül származó szellem, mely az embernek sajátos lényegét alkotja. A mint jelen van e szellem az ember legmagasabb, legmélyebb és legsajátosabb tudatában, úgy jelen van e szellem adója, maga az Isten is az embernek szívében épen úgy, a mint jelen van a természet a külső érzék¹ útján. Az érzéki tárgyak egyike sem ragadhatja meg az embert annyira, egyike sem bizonyodik be oly ellentállhatlanúl, mint igazi tárgyi valóság kedélyünk előtt, mint eme feltétlen tárgyak: az igaz, a jó, a szép és a fenséges, a melyeket csakis szellemi szemeinkkel láthatunk. Bátran kockáztathatjuk e merész szót, hogy azért hiszünk Istenben, mivel őt *látjuk*, bár a test szemeivel nem látható. Nemünk egyik kincse, az embernek megkülönböztető jellege, hogy eme tárgyak az ember *ész-szerű* lelke előtt megnyilatkoznak. Szent borzongással irányítja az ember tekintetét azon tájak felé, a honnan egyedül száll le „világosság a földi homályba“.²

¹ Azért használja e helyen „külső“ érzék szavát, mivel felváltva a szív, az ész helyett a „belső“ érzék is előfordul.

² L. Ueberweg Philosophia tételében III. 208 l.

Jacobi ezen erős szavai minden behatóbb magyarázatnál világosabban magyarázzák, hogy mily ténylegesnek, mily vissza-útasíthatatlannak tapasztalta ő az érzékfölötti világnak hatásait az ő lelkében, illetőleg szívében, eszében.

A kijelentés tárgya azonban — épp a kettős világ szerint kettős: *érzéki és érzék fölötti*. Az érzéki alá esik a természet s — magától értetődőleg — az ember is mint természeti lény; míg az *érzék fölötti* alatt tárgyalandó az ember a maga érzék fölötti természete szerint (szabadság, halhatatlanság és moralitás) és Isten.¹

A kijelentés és a hit ezen kettős tartalmát vizsgáljuk még közelebb.

I. A *természettel*, mint a hit tárgyával Jacobi közelebb nem foglalkozik. Hangsúlyozza Kant tüneményi tanával szemben, hogy a természetre vonatkozó képzetekben benne van maga a természet valósága is. Alak nincs tartalom nélkül, külső nincs belső nélkül. Én sincs Te nélkül. A tér és idő realitását is bizonyítani akarja. Az *értelem* ragadja meg a tüneményi világot s már most Kanttal egyetértve megalkotja a végesek törvényszerűségének, kölcsönös megokoltságának, determináltságának egységes világát.

II. Annál behatóbban foglalkozik az *érzékfölötti világnak* kijelentésével, hittartalmával. Az uralkodó gondolat e részben szemben Kanttal az, hogy az érzékfölötti *nem követelményen*, (Bedürfnissglaube), hanem *tényleges tapasztalaton, kijelentésen nyugvó hit*.

E szempontból már most közelebb vizsgálja:

a) az *embert érzékfölötti tapasztalataiban*. 1. Az érzéki világban minden feltételezett: mi pedig azt tapasztaljuk, hogy *szabadok* vagyunk, hogy erkölcsi cselekvésünkben nem vagyunk feltételezettek, hanem kezdeményezők. Ezen tapasztalatot Jacobi ész természetünkkel adottnak tekinti. Ész természetünkkel emel-

¹Zeller három részt különböztet meg: egyszerűen természet, ember és Isten; de maga is az embert csak a fönt utolsó helyen jelzett jellege szerint veszi. Ezért is helyesebb a kettős felosztás — különösen tekintettel a kettős világra, az ennek megfelelő kettős organumra,

kedünk fel a természeti összefüggés és szükségszerűségeken túl levő, ezt teremtő feltétlenhez, Istenhez; ezen feltétlennek érvényesülése mi bennünk a *szabadságunk* ténye. Ész és szabadság tulajdonképpen egy és ugyanaz: az Isteninek érvényesülése felmenő és lemenő, értő és érvényesülő alakjában. Jacobi a szabadság létezését különben nemcsak a tapasztalat ezen közvetlen tényében veszi, hanem megokolja azt metaphysikai'ag úgy, hogy lehetetlennek mondja a feltételezettséget, a passivitást, ha nincs e feltételezés, e meghatás előtt egy magában létező sajátos, tehát *szabad* lény. Még erkölcsi érvel is támogatja a szabadság tényét. A hála, a szeretet, az igaz tisztelet s általában minden nemes érzelem csak akkor bír értelemmel, ha van szabadság.

2. E szabadság tényétől elválaszthatlan a *halhatatlanság* ténye. Szabad cselekvésünkkel és ténykedésünkkel egyszerre érezzük azt. De különben is csak a feltételezett véges, a mi nincs feltételezve az véges nem lehet, az magában áll és él.

3. Legbehatóbban foglalkozik már most az ember érzék-fölöttiségét bemutató *erkölcsi élettel*. Itt is Kanttal szemben fejti ki Jacobi nézeteit. Rousseau individualismusa e téren érvényesül. Míg ugyanis Kant egész erkölestánán az egyetemességnek, a személytelen általánosságnak rigoristikus jelleme vonúl végig: addig Jacobi az egyest, az egyéniségen nyugvó személyiséget a szabadság és szeretet melegével karolja fel s emeli érvényre. Ennek pedig természetes alapja, hogy erkölcsi tapasztalatra a maga közvetlenségében nem az általános ember, hanem az egyes ember tehet csak szert.

Ezen alapon már most értjük az erkölcsi életnek majdnem összes tényezőin, folyamatán végig húzódó különbséget, hogy ne mondjuk, ellentétet Kant és Jacobi közt.

A kiindulási pont egynek tűnik fel. Jacobi épp úgy, mint Kant a szabadságban látja az erkölcsi élet gyökerét, valamint az erkölcsi élet fejlődésének koronáját. Mindkettő a szabadságot, az észet felváltva használják. Mivel ész-lények vagyunk, azért vagyunk szabadok is. S mégis bizony más az az ész Kantnál, más az Jacobinál. Az ész Kantnál az általános, sajátos emberi, a mely minden emberben egy, míg Jacobinál már

eredetileg is, de a közvetlen tapasztalatnak szükségszerűleg különböző volta miatt minden emberben különböző. Míg Kantnál ezért is az ész magában véve az erkölcsi törvényhozás forrása: addig Jacobinál azon sajátos isteni szabad adományok complexuma, a mely közvetlen ösztönként és pedig egyénileg és a társadalom különböző formái és fokozatai szerint is *egy* és ugyanazon egyénnél különbözőképen érvényesül. Kantnál ezért is az ész követel, Jacobinál az ész erő. Ebből folyólag természetes, hogy míg Kantnál az erkölcsi törvény egyetemes jellegénél fogva csak is formalis s minden konkrét tartalmat kizár (az érzéki mozzanat jutna be a feltétlenbe s azt megsemmisítené): addig Jacobinál a törvénynek tartalma is van, mivel az isteni, az igaz, a jó és szép az ész-ösztönnek tárgya. Ennek megfelelően az erkölcsi cselekvés gyümölcseit — az *erényeket* is Kant formailag osztályozza (az én és nem én); míg Jacobi tartalmilag (alaperény: bölcsesség, jóság, akaratereő, a melyekből vezet le azokat a változatos tulajdonokat, a melyekből megalakul az erkölcsi jellem). Az erényre irányuló törekvést, úgy mint Kant, Jacobi is önzélnak tartja. Ő is küzd az eudaimonismus, a hasznossági önző elv ellen: azonban mégis mily nagy a különbség Kant és Jacobi között. Kant a kötelesség parancsoló szavát hallja és hódolatból (Achtung) teljesíti azt; míg Jacobi a kötelesség mögött létező feltétlennek erejét, mint a kötelezésnek forrását saját bensejében érzi bugyogni s annak hajtó erejéből veszi az erőt a teljesítésre. Ezen motíváló belső erőn kívül van még egy másik erő is, a melyet Kant szintén kizár. Jacobi nem csak a kötelességet nézi, hanem az erényt is; s ezt látva abban gyönyörködik; neki tetszik az erény, kívánatosnak tartja az erényt s így nemcsak a kötelesség szava, hanem a kívánatos tárgy ereje, a *hajlam* is viszi az erény felé. Nem jutalmat kér erényes törekvéseért, hanem erényt. „Az erényt ugyanis még Isten sem képes megjutalmazni, mivel ez magában véve jó és kívánásra méltó“.

Igaz pezsgő erényes életet Jacobi nem képes elképzelni Kant álláspontján. „Az ember eltompulna, elhalna, ha csak is a moraltól akarná hajlamait megalkotni. Minthogy a tiszta ész minden emberben egy és ugyanaz: nem lehet az egy sajátos

életnek alapja s nem kölesönözhet egy valóban élő személyiségnek sajátos, egyéni értéket. Az ember nem eszelheti önönmagát bölesesé, sem kegyessé (sich vernünfteln): kell hogy mozgattassék ide fel és mozogjon, organisaltassék és organisalja magát. Kell, hogy az ész a szenvedélyeken uralkodjék; de kell, hogy legyenek érzések, vágyak és szenvedélyek, hogy ezek fölött jeleskedjék az emberi ész“.

Individualis, a feltétlen által mozgott erőket kíván Jacobi; s ezért is ezeken és nem az erkölesi elvont törvényen fekszik a súly. A törvény magában hatálytalan, nem engedelmeskedünk neki, ha a törvény szavának nem adnak sanetiot ezen individualis erők. Nem az ember van a törvényért, hanem a törvény az emberért. Az individualis erő, az erkölesi személyiség a törvény fölött áll. Ezen individualis erőnek, az erkölesi személyiségnek megnyilatkozása a szabadság, a szeretet. „Szabadság a jónak tiszta szeretete és e szeretetnek mindenhatósága“. Ezért is a törvény fölött áll a szeretet. „Van ezért is akárhány eset, a melyben az absolut és általános ész-törvénynek tiszta betűjét meg lehet, sőt meg kell sérteni és az ily vétségekkel szemben érvényesülő megkegyelmezés joga az ember tulajdonképpi felség joga, méltóságának, isteni természetének pecsétje“.¹

Ha Jacobi ezen erkölesi életkifejtésén és meghatározásán végig tekintünk: határozottan nagy nyereségnek tekintjük Kanttal szemben, hogy ő az egyéniség jogát szemben az egyetemes-séggel, az egyéniségben rejlő ethikai realis erőket az ész törvény követelményével és ennek következtében az ethikai eszményt is concret individualis valóságában alaki elvontságával szemben hangsúlyozta. Jacobi történeti érdemét ebben látjuk. De van az ő individualismusának nagy hibája: az lényegileg subjectivismus s nem útal úgy mint kellene az egyetemesre, mint organikus egységre, a mely egység minden egyesre nézve czélt-határozó s így egyéniesítő, de a köz érdekében, a közfentartása és fejlesztése érdekében egyéniesítő erő. Jacobi a subjectivismus meredélyére lépett.

Látjuk ezt abból is, hogy a történeti hatalmak: az egyház, az állam az ő gondolkodásának tárgyát csak alkalmilag képezik.

¹L. Zellert, ő idézi Jacobi e szavait.

Az államnak azon felfogásával, a mely szerint ez is egy élő szervezet, az emberinek egyéni megalakulása, a melyben ezért is a legfőbb javak is létüknek, valamint fejlesztésüknek is biztosítékát lelik — nem találkozunk. Az állam Jacobi szerint csak egy oly kényszer-intézmény, a mely megakadályozza a rossznak terjedését, mely megvédi az állampolgárokat a gonosztevőktől. Az lesz a legjobb állam, a melyben az egyesek szabadsága a legtöbb biztosítékkal bír az államhatalom despotizmusa ellenében. Ily állameszménynek — szerinte — még leginkább megfelel a *köztársaság*. Közlebb azonban államelméletet nem nyújt, nem mutatja ki, hogy már most mennyiben biztosítja, mily állami szervezettel a köztársaság az egyesnek szabadságát és boldogulását.

Hogy Jacobi — jóllehet a subjectivismus meredélyére helyezte erkölcsi elméletét — mégis nemes hatású volt erkölcsi tekintetben; ennek oka az ő előkelő, nemes személyisége, mely a humanitás érzelmeivel, minden jó, szép és nemesért való lelkesülésével megtelt s így nem etikai elvei, hanem lelke ezen nemes tartalma alapján máskép, mint felemelőleg nem hathatott.

b) Az érzék fölötti világ kijelentéseit nemcsak erkölcsi, hanem *vallásos* természetünkben is vesszük *hittel*. Isten létéről közvetlenül meggyőződünk. Csak is itt, szívünkben, eszünkben érvényesül Isten, mint létező. A mint e határon túlmegyünk s Istent akár bebizonyítani, akár meghatározni akarjuk — elvesztjük őt. (A cosmologiai bizonyítás sem vezet szükségszerűleg Istenre, mert lehetséges az, hogy maga a világ, a természet maga magának oka; a meghatározás pedig csak is feltételezettekkel szemben lehetséges). El tehát minden reflexióval, minden okoskodással Istennel szemben.¹ „Isten — a mint Jacobi

¹ Érdekös, hogy Jacobi ezen következetes elvei dacára még sem tartózkodik attól, hogy Isten léte mellett ő is bizonyítson. Az ész önállóságának, a tiszta jóság és a jóság teljességének a tudata — szemben végeségünk és tökélytelenségünk tényével — kíván egy magasabb lényt, mint teremtőnk; a világnak szemlélése pedig végre is azt kívánja, hogy e világot vagy az egyből, vagy a semmiből származtassuk. Az utóbbi lehetetlen. Így tehát szükségszerű Isten létének felvétele. Egyenesen comicusan hat, midőn ugyancsak Jacobi éppen a bebizonyíthatatlanság mellett hoz fel aztán argumentumot.

mondja — a mi szellemünkben, szívünkben, a mi lelkiismeretünkben *közvetlenül* jelen van; de *mi* róla mitsem mondhatunk; érzelmünk és nem gondolkozásunk tárgya; bírjuk őt egy általános bizonyossággal; ő tölt el bennünket; ellentállhatlan természetes szeretet vonz minket ő hozzá; de nincsen fogalmunk, mely érzelmeink végtelen tartalma mögött végtelenül messze el nem maradna; értelmünk róla csak nem tudó tudással bír.¹

Ezzel teljesen egyezik, hogy Jacobi idegenkedik a theologiától, melynek objectuma az Isten, Isten fölötti okoskodás; ellenben vonzódik a vallásosság felé, a kegyesség felé, az Isten által való áthatottság felé. Nem theológiával, hanem Pistologiával, nem Istennek, hanem a hitnek tanával találkozhatunk az ő álláspontján.²

Hogy ezen isteni kijelentés, illetőleg ezen hit (πιστις) nem lehet valami külső, hanem belső — az észben, a szívben lefolyó: ez természetes. S természetes az is, hogy e folyamatról — a kijelentés és a hit folyamatáról beszélő csak akkor számíthat megértésre, ha a halló ugyanazt maga is átélte. A külső, szakba, betükbe foglalt kijelentés — e szerint csak akkor bír értékkel, ha van már belső kijelentés, ha van átélt vallásos tapasztalat. A kijelentés szavai, betűi csak jelek egy volt kijelentésről s így nem *képezik* a kijelentést és nem *kelthetik* a kijelentést. A kijelentés eredeti, közvetlen actus.

Ezen nagyfontosságú tétel alapján már most az úgynevezett vallásos tények, a külső történet, vagy a mint szokás mondani, a vallásnak objectiv oldala: Krisztus élete, munkája — egészen más és új megvilágításba jut.

Krisztus születése külső tény. Ez magában véve közönyös tény. Értelme e ténynek még csak akkor lesz, ha Isten az emberben megszületik. „Kell hogy Isten az emberben születésék meg, ha az ember élő Istent és nemesak egy bálványt akar bírni“. Isten csak az emberben s nem az emberen kívül jelenhetik meg.

¹ Zeller i. m. 445.

² L. e gondolatot Erdmannál 370 l. E gondolatot *elvi* nagy jelentőségében Schleiermacher mutatta be Dogmaticájában. Még ma sincs Schleiermachernek e szempontból méltó követője!

S az egyéb — úgynevezett *üdtények*: mindezek, melyeket Krisztus végzett, csak akkor bírnak értékkel és értelemmel, ha azok érzületünkben lefolytak, úgy hogy a külső tények emez érzületi tényeknek visszatükröződései, *kivetítései*. Nem Krisztus okozza mi bennünk a hitet, hanem a mi hitünk vetíti ki Krisztusba az istenit; úgy hogy Krisztus nem a hit okozója, hanem annak *productuma*. Ily szemmel nézve Krisztust, értjük meg már most Jacobi következő szavait is, a melyeket Claudiussal mondat el:¹ „Egyesegyedül azt tisztelve benne (Krisztusban), a mi magában isteni — felemelkedik lelked, s nem alázod meg eszedet és erkölcsödét bálvány imádással. A mi Krisztus kivülötted, magában volt, sőt még az is, hogy valamikor valóban létezett-e egyáltalában, az közönyös képzeteid lényegszerű igazságára nézve és az azokból származó érzületek tulajdonaira nézve. Mi ő Benned: ezen fordul meg minden; Te Benned Ő valóságos, isteni lény; általa látod az Istenséget, a mennyiben azt láthatod . . .“

Ezen felfogással teljesen egyezik Jacobinak azon kijelentése, hogy a hitnek tulajdonképi tárgya a Jézus Krisztusban szemlélt (tehát a Krisztusban kivetített) vallás erkölcsi eszmény; s ugyanezt mondja, midőn a kereszténység lényegét az emberi szellemben önmagát kijelentő Istennek hitében látja.

A történet tehát csak symbolikus jelentőséggel bír egy belső folyamatra nézve. Lessingnek azon finom különbségével, a melyet az örök és a történeti tények, az örök vagy ész igazságok és a történeti igazságok közt megteszen:² itt is találkoznunk.

Csak hogy Jacobi nem elégszik meg ezen következetes kifejtéssel. Az aphasia parancsát ő maga is megszegi. Philosophálásának egyéni, individualistikus jellege Istennek ezen mi bennünk működő ható ténykedésével, kijelentésével be nem éri. Nem elég néki annak constatalása, hogy ez alapon *van* Isten (többet Istenről nem szólhatunk); individualismusa azt is kívánja, hogy az Isten is individuum — azaz személyiség legyen. S

¹ Zeller 447 l. közelebb Jacobi „Von den göttlichen dingen“ a III k.-ben.

² L. különösen: Erziehung des menschl. Geschlechts című classicus iratát.

most már megindúl nem egy tapasztalati ténynek előterjesztése, hanem egy *okoskodásnak*, egy reflexionalis munkának (ennek csak végesekkel szemben szabadna végbe menni) folyamata. — Ha a szeretet személyi s Istent szeretjük: úgy Istennek *személyiségnek* kell lennie! Ha az észben jelenti ki magát Isten, akkor Istennek is észlénynek kell lenni. A hol ugyanis ész van: ott van szellem; a hol szellem van: ott van öntudat; a hol öntudat van: ott van személyiség. Épp úgy a szeretet, mint az ész tehát mint a lényyszerű kijelentés organumai kívánják Isten *személyiségét*.

Jacobi ezzel a következtetések lejtőjére lépett s most már nagyon egyszerű ezen lejtőn *következtetve* tovább haladni. Ha Isten ugyanis személyiség: akkor ezzel mi sem ellenkezik inkább, mint a pantheismus. Ezen pantheismussal szemben Istent transcendensnek, világon kívülinek, a természetfölött állónak kell felfogni.

S végre, ha Isten *így* létezik: úgy ható ténykedése is természetfölötti — csodás, általunk meg nem érthető, közelebb nem jellemezhető.

Ezzel már most alkalmat adott Jacobi arra, hogy egyesek innen hídát verjenek az egyházi tanba. Ha ugyanis transcendens az Isten s működésének főjellege csodás, s éppen ezért Istenről és működéséről az értelem, a véges világnak organuma mitsem szólhat: úgy igen természetes, hogy az egyház, mely nem a világ, hanem egy transcendens hatalom szolgálatában áll, a mely ezen transcendens isteni természetét éppen folytonos csodaténykedésével (transsubstantialis) és csodatanáival igazolja egyedül hivatott arra, hogy a theológiával foglalkozzék és az egyeseknek, valamint az államnak is megjelöljék a vallás és az erkölcs terén a helyes utat!!

Már Hamann (der Magus des Nordens), ki Jacobival oly benső barátságban és szellemi rokonságban állott, megtette a protestans orthodoxia tanainak érdekében e lépést, midőn e ponton bevitte philosophálásának rendszerébe a protestans egyház orthodox tanát. Több joggal léptek a transcendentia és a csoda jelszavával e sikamlós térre a katolikus egyháznak philosophusai: Bajorországban Salat, Weiller s Austriában Rembold és ennek tanítványai Jaeger, Lichtenfels, Exner.

Volt-e joguk Jacobi rendszerének szellemében e térre lépni?! Ha volt is: úgy legalább e szavak -- „transcendens“, „csodaszerű“ az illetőket erre nem jogosították fel. Transcendens Jacobinál az érzék fölöttit, a véges fölöttit, tehát mindazt, a mit nem az értelemmel, hanem az észszel fogadunk magunkba, s mit az ész ezen közvetlen felfogadó tevékenysége alapján bírunk: az eszmét jelenti. Az eszme szolgálatában minden egyes igaz eszes ember áll, ezen szolgálatot nem foglalhatja le maga számára semmiféle emberi intézmény. A mi pedig a csodaszerűséget illeti: úgy Jacobi szerint minden közvetlen tapasztalatnak, tehát az érzéki világra vonatkozó közvetlen tapasztalatnak alakja csodaszerű. Hogy testünket érezzük, s más testet is érezzük: ez tény; hogy zöld, vörös színt érzékelünk: ez tény; de hogy mikép alakúlnak át a kívülről jövő hatások, ingerek, a minket érintő aether hullámok, testek, színek képzetéivé: ezt nem tudjuk; ez mind csodaszerű. Az egyház tehát a „csodaszerűség“ czimén nemcsak túlment, hanem ezt az érzéki világot is maga számára teljesen lefoglalhatná!!

Nem volt tehát igazán jögezim arra, hogy Jacobi philosophiája szellemének alapján az egyház ezen lefoglalást végezze. Szavak! szavak! nemcsak a szellem kifejezői, hanem materializálói s nem egyszer szavak, csakis egyszerű szócskák a materialisan gondolkozó ember szájában a szellem megölvívé is válnak. A szavak, a phrazis ezen értelmetlen hatalmáról a történet, de különösen a vallásnak története sokat beszélhet!

Bár nem volt az egyházaknak joguk Jacobi szellemében e lefoglalásra és így a philosophia határain belül saját tanaik érvényesítésére: mégis értjük az egyházak ezen eljárását. Jacobi értékképzetei, a melyekre a szív, az ész útján jutott, azonkívül teljesen subjectív tartalmuak, olyan értelemben, hogy a subjectív értékképzetek (más, mint subjectív értékelés nincs is) nem taglalódnak be a jónak, a javaknak organismusába, vagyis más szóval: az egyes a maga individualitásával nem szervegy nagy értékes szervezetnek (család, állam, humanum). Ezzel az ember az értékek dolgában a subjectivismusnak ingoványos talajára került s nem csoda, ha keresi az objectív, a történeti hatalmakat és már most még a teljes alárendelés árán is ezek szilárd alapjára helyezkedik.

Végre alkalmat adott maga Jacobi is a lefoglalásra azon különbség tevésével, a melyet az érzéki és az érzék fölötti tapasztalatok között csinál. Midőn Jacobi az értelmes és okos (okszerű) foglalkozást csakis a phaenomenonra, az érzéki tapasztalatra, a végesek körére szorítja s így a tudománynak csakis ezen tért jelöli ki: igen természetes volt a másik tért a hit és így (ismét szó) az egyház számára lefoglalni, — annál is inkább, mivel maga Jacobi is szerette magát úgy jellemezni, hogy ő, az ő értelme szerint, pogány, míg szíve szerint keresztény.

A szavak amphiboliája itt is megesúfolta a rendszer szellemét.

Jacobi rendszerének ezen felsorolt vonásaiban látom annak magyarázatát, hogy különösen katolikus országokban: Bajorországban és Ausztriában terjedt el. A katolikus egyház súlyt fektet a transcendens Istenre, ki csodaszerűen ténykedik; a kath. egyház szembesíti a kijelentést minden természetivel; s a kath. egyház szereti hangsúlyozni az értelem és a szív ellentétét s így a szívnek az egyház számára való lefoglalását. A hit, a kijelentés, a csoda játszott e rendszerben nagy szerepet s így a vallási gondolkozás közelebb hozta Jacobit az egyházhoz.

De közelebb hozta őt erkölestana is, a mennyiben nem nézte annyira az általánosan lekötelezőt, hanem az egyénileg kötelezőt s így hajlamot mutatott a casuistikára, a mely téren éppen a római katolikus egyház bizonyult be mesternek.

S végre volt még egy erősen ajánló oldala Jacobi philosophiájának, különösen Ausztriában, t. i. heves ellenkezése *Kant-tal* szemben, ezen intransigens, mindent, de mindent az ész alapjára és pedig az egyetemes, általános emberi ész alapjára támasztó philosophussal szemben, ki nem nézi azt, hogy ki mit mond, hanem cselekvésében csak azt, hogy mit követel a gyakorlati észnek törvénye. Ezen democraticus, kíméletlen, mindent, még a legszentebbet is az ész bonczkése és követelménye alá helyező philosophustól a privilegiált eszű és az egyház tanát vakon elfogadó osztrák körök fáztak s mindenki, ki Kantot támadta — e körök szövetségese volt.

Ez magyarázza meg, hogy Jacobi-Salat szellemű philosophok: Rembold, Jaeger és Lichtenfels foglalták el Ausztriában a philosophiai tanszékeket.

Innen magyarázható Jacobi philosophiájának sajátos sorsa Austriában.

Ma már Jacobi philosophiájáról nem igen beszélünk.¹ Remboldnak kedvenc tanítványa, Exner fordult mesterének tana ellen Jaeger psychológiája ellen írt kritikai tanulmányában. Exner honosította meg Austriában Herbart philosophiáját.

S mi lett azon rendszerből, a mely ellen Jacobi küzdött oly élesen és hevesen is. Az 1904-ki év Kanti esztendő. A világ philosophusai az ő halálának századik évfordulóját s ezzel életének, tanának győzelmi ünnepét ülik meg.

A phaenomenon — ha mindenütt nem is oly idealis értelemben, mint Kantnál, — mégis csak a phaenomenon képezi a tudományos kutatásnak tárgyát! Életünkben pedig, munkásságunkban a gyakorlati ész követelményei irányítanak s ha nem is oly formálisan, mint Kantnál, de épp oly határozottan a kategoricus imperativus: a kötelesség, — mi hozzá tehetjük — a kedves kötelesség parancs szavával vezérel, tekintet nélkül a haszonra, az elismertetésre, egyenesen nézve csak az igazságot, csak a jót.

A gyakorlati ész követelményeinek szolgálatában irányításával folyó élet a valódi értékes élet! A Kanti év ezt hirdeti. Tán mi is mindnyájan mind jobban megértjük e szavak értelmét! s az azokban megnyilatkozó erkölcsi erőből mi is kivesszük azt az erőt, melynek érvényesülésével *önmagától* megjő az a jobb kor, mely meghozza nemzetünknek és nemzetünkben minden egyesnek is nemcsak a tiszteletet, hanem a boldogságot is.

¹ Almási Balogh Pál: A philosophiai műveltség állapotja Magyarországon 1835. nagyon értékes pályamunkájában a következően jellemzi végül Jacobi philosophiáját: „Jacobi tanítványa, melyet ő egyedül igaz philosophiának nevezett, eleven stylussal s a szív mély rejtekeiből kifejtett, érzélgő előadással tanított, a tudományos rendszernek nem volt nyereségére, mindazáltal sokaknál tetszést nyert, kivált azoknál, kik a mysticismusra hajlandók s a homály terjesztést kedvelik.” 89. l. Tévesen állítja, hogy Jacobi a berlini tudom. akadémiának volt előlülője; nem a berlini, hanem a müncheni volt.

Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz.

(Második és befejező közlemény).

Bethlen Gábor beiktatása alkalmával Mikola János már megjósolta a Báthory Gábor sorsát, midőn hosszab beszédében ezeket mondotta: „És félő, hogy annyi sok veszekedésért, ha ezután is nem nyughatik, csak amaz vagyon hátra: Qui amat periculum, in illo peribit.“¹ A jóslat teljesült is, mert Géczy ösztönzésére Szilassy és Ladányi néhány hajdu társukkal meggyilkolták Nagyváradon (1613. okt. 27.).

A rendek visszaemlékezvén a havasalföldi vajdának Erdélybe tett betöréseire, melyet a fejedelem és a vajda közti rossz viszonyra vezettek vissza, már a beiktatás alkalmával kérik az új fejedelmet, hogy a két oláh vajdával, most a míg benn vannak az országban „végezzen olyképpen, hogy bátorságossá tegye azoknak szomszédságokkal az ország állapotját.“ Bethlen nem is késett teljesíteni a kérést annyival is inkább, hogy a két vajda jó szolgálatot tett neki, midőn a szultán parancsára Erdélybe kísérte. A fejedelem tehát a rendekkel együtt a keresztmezei táborba vonult s ott, miután átvette a szultán athnaméját, a két oláh vajdával, Michne Radul havasalföldi és Tomsa István moldovai vajdával kezet fogott és kölcsönösen megesküdtek (1613. okt. 26.), hogy egymásnak testvérei lesznek s halálig el nem hagyják egymást.²

Bethlen Gábor magasabb szempontból tekintette a politikai viszonyokat s fölfogta Erdély kényes helyzetét, mely arra

¹ Inauguratio novi principis. E. O. E. VI. k. Törv. és okir. 353. l.

² E. O. E. VI. k. 307 l.; Hegyes András naplója. Deutsche Fundgruben 1860, III. k. 297.

kényszerítette az országot, hogy a két császár között egyensúlyt tartson s ezáltal eszközölje saját fejlődését. A fejedelem megértette hivatását, de mielőtt az ország jólétének emeléséhez foghatott volna, saját állását kellett megszilárdítania s tisztázni kelle válságos helyzetét, mert a szászok még nem voltak lecsillapodva, a bécsi udvar pedig nem hagyott föl régi tervével, hogy Erdélyt megszerezze magának vagy legalább egy tőle függő fejedelmet helyezzen Erdély trónjára.

Érezte a helyzet komolyságát a fejedelem s látták a rendek is, a mi arra indította őket, hogy az új atlname kérése alkalmával (okt. 29.) egyik föltételben kikötik, hogy a szultán utasítsa az oláh vajdákat, folytassanak levelezést a fejedelemmel s ha szükség van, azonnal siessenek segítségére. Bethlen jól számított, mert alig békült ki a szászokkal, kiket csak nagy nehezen tudott megnyerni magának, már is nagy veszély fenyegette a bécsi udvar részéről.

II. Mátyás ugyanis rossz fogadtatásban részesítette Bethlen követeit, kik a fejedelemválasztás eredményét tudatták vele s tovább folytatta politikáját, melynek célja az volt, hogy Bethlen üzessék el a fejedelmi trónról, minthogy II. Mátyást úgy sem akarja elismerni urának. De ezt a tervet a török miatt nem lehetett nyíltan végrehajtani, csak titkos eszközökkel s ezért II. Mátyás, mialatt nyíltan alkudozásba bocsátkozott Bethlennel, titokban támogatta a fejedelem megbuktatására irányuló mozgalmat, melynek célja az volt, hogy mind Erdélyben, mind a két Oláhországban megváltoztassák az uralkodókat s olyanokat tegyenek helyükbe, kik a császár hivei és a töröktől elszakadva, német politikát üznek. A terv szerint Erdélybe Homonnay Györgyöt szándékoztak fejedelemmé tenni, a havasalföldi vajdaságba Serban Radult, a moldovaiba pedig Mihály vajda fiát akarták ültetni. Természetes, hogy ilyen körülmények között a fejedelem és a két vajda igyekezett egymással minél jobb viszonyban lenni, hogy egymást kölcsönösen megsegíthessék az ellenük tervezett szövetséggel szemben.

E mozgalomnak főintézője Kendy István volt, ki kevéssel előbb kegyelmet nyervén, letette a hűségesküt Bethlennek, most pedig már a fejedelem ellen izgatott. Bethlen értesült a tervekr-

ről s nem is késett megtenni a szükséges készüléteket, sőt még a nyár folyamán (1614.) meg akarta támadni az ellene készülő szövetséget, mely tervéhez a moldvai vajda, István is ígért segítséget, noha akkor neki is küzdenie kellett a lengyelektől pártfogolt trónkövetelővel, ki ellen Bethlen segítségét is kérte.

Nemsokára azonban hosszas alkudozás után létrejött II. Mátyás és Bethlen között az egyezkedés (1615. máj. 5.), mely szerint Erdélyben szabad fejedelmválasztása biztosítatik, a bécsi béke megerősítetik, Kendy István kegyelmet kap, Bethlen azt is igéri egy néhány nappal később kötött titkos szerződésben, hogy Serban Radul elűzött havasalföldi vajdát a töröktől pártfogolt Michne Radul helyébe segíti, II. Mátyás pedig megígérte, hogy Homonnay törekvéseit meg fogja gátolni.

Ez az ígéret azonban csak árnítás volt, mert akkor Homonnay már Lengyelországban volt Mátyás ajánló leveleivel, hogy hadakat toborozzon és megkísértse Erdély elfoglalását. Bethlen értesült e tervekről s belátva, hogy Mátyásban nem bízhatik meg, a portához fordult, melynek tudatára adta, hogy egy nagy szövetség készül a porta ellen azzal a czélzattal, hogy Serban Radult ültessék a havasalföldi vajdai székbe s ezért Örmény Pétert már el is küldötték Moldvába a betörés előkészítésére.

István a moldvai vajda hajlandó is volt csatlakozni a szövetséghez s megígérte, hogy a mikor a császár hadat küld Erdély ellen, ő is csatlakozni fog ahhoz és Serbánt bekiséri Havasalföldre, hogy a vajdaságot elfoglalja; a császár ezzel szemben biztosította István vajdát, hogy meg fogja védelmezni mindenki ellen. A fejedelem ilyen körülmények között arra kéri és figyelmezteti a nagyvezért, hogy vigyázni kell a vajdára, el kell mozdítani a vajdaságából és helyébe egy olyant kell tenni, a ki nem pártol el a hatalmas szultántól.¹

Homonnay ezalatt tovább folytatta készülődéseit; Gabrillas, a Simon vajda fia, Homonnay és egy lengyel főúr 100—100,000 forintot tettek le, hogy Homonnay hadakat fogadjon, törjön be Moldvába, Erdélybe s mind a két országot hajtsa a lengyel

¹ Szilády és Szilágyi: Török—Magyarkori Államokmánytár. Pest, 1868—70. I. k. 132 l.

korona alá.¹ A terv végrehajtását azonban egy ideig késleltette a Moldvában beállott vajdaválasztás. Ugyanis Mogila Sándor, Jeremiás vajda fia, 1615 végén (nov. 22.) beütött Moldvába lengyel segítséggel és Tomsa Istvánt elűzve, elfoglalta a vajdaságot. Mihelyt a vajdai széket elfoglalta, mindenfelé követeket küldött nagyhangú ígéretekkel, többek közt Bethlenhez is, a kivel „tökéletesen való szövetséget“² kötött.

Az új moldovai vajdát, Mogila Sándort Homonnay szintén be akarta vonni a szövetségbe és hosszasan ostromolta kéréseivel, hogy csatlakozzék hadaival együtt az ő seregeihez, melyek már készen állottak Bethlen ellen, csak a támadást kellett megkezdeni. Mogila Sándor mindamellett, hogy Bethlennek hűséget ígért, engedett Homonnay fölszólításainak, kihez csakhamar Serbán Radul is csatlakozott Bécsből lejőve és magával hozva egy sereg hajdút és ráczot. Mindenki tudta, hogy Serbán a havasalföldi vajdaságra, Homonnay pedig Erdély trónjára vágyik.

Az újabb terv az volt, hogy Serbán Radul menjen Lengyelországba s ott gyűjtsön hadakat és siessen azokkal Moldvába a török had ellen, verje azt ki onnan, azután menjen Erdélybe s lázítsa föl Bethlen ellen; Homonnay czalatt kezdje meg újra a támadást Felső-Magyarországon. Serbán Radul csakugyan ki is ment Lengyelországba, majd Moldvába sietett, mialatt Homonnay összevonta csapatait.

A moldvai vajda hitszegése és Homonnayhoz való csatlakozása siettette a vajda bukását, melyet maguk az alattvalói is óhajtottak és a boérok kérték Bethlent, hogy eszközöljön ki számukra kegyelmet a portán, mert úgy látják, hogy az új vajdával, Mogila Sándorral sohasem tudnak megállani a törökkel szemben. Bethlen Homonnay támadásának hírére a Barezáságba vonúlt le és részben a boérok kérésének eleget akarván tenni, noha nem szándékozott mélyebben belebocsátkozni a

¹ Bethlen G. levele Thurzó György nádorhoz Homonnay fondorlatairól. Gyulafehérvár, 1616. január 26. E. O. E. VII. k. Törv. és okir. 299. és 303 l.

² Bethlen G. vádló levele Homonnay ellen. Gyulafehérvár, 1616. január 28. E. O. E. VII. k. Törv. és okir. 303 l.

moldvai zavarokba, egyik csapatát beküldötte Moldvába, hogy esatlakozzék a török seregekhez. Az egyesült sereg szét is verte a hűszegő Mogila Sándor vajda gyülevész hadát, magát a vajdát pedig egész táborával elfogta (1616. aug.), mire Bethlen visszatért Gyulafehérvárra.

Az elűzött moldvai vajda helyébe a szultán Michne Radul havasalföldi vajdát tette, a ki el is foglalta a vajdai széket; az így megürült havasalföldi vajdaságot pedig Mogila Gábor akarta elnyerni; meg is jelent Tergovistben, de nem ő kapta meg, hanem Illyés Sándor lett (1616. szept. 22.) a havasalföldi vajda. A lengyelek azonban vereségük daczára sem adták föl reményüket, hogy Moldvát a vajdaválasztás után is meg ne szerezzék maguknak; támadásaikkal folytonosan veszélyeztették az új moldvai vajda állását, mire Bethlen maga is Moldvába nyomult és az ott levő török sereg segítségével arra kényszerítette (1617. szept.)¹ a lengyeleket, hogy többé bele ne avatkozzanak Moldva ügyeibe.

Ebben a hadjáratban részt vett a két oláh vajda is, kik a fejedelemmel ekkor jó viszonyban voltak. Ugyancsak ekkor békítette ki Sándor havasalföldi vajdát is a boérjaival, kik a vajda kegyetlenkedései elől a fejedelemhez menekültek volt s az ő közbenjárását kérték. Miután a boérokat nagy nehezen kibékítette vajdájukkal Sándorral, a moldvai vajdával Michne Radullal védő- és daczszövetséget kötött (1617. szept. 26.), hogy biztosítva legyen Moldva felől, nehogy a moldvai vajda ismét lengyel befolyás alá kerüljön.

A szerződés² szerint Michne Radul, moldvai vajda eskü alatt igéri, hogy a fejedelemnek híve lesz, barátjának barátja, ellenségének ellensége fog lenni minden erejével, teljes hadseregével segíteni fogja a fejedelmet minden egyes alkalomkor, viszont a fejedelem is fogadja, hogy mindig segíteni fogja a vajdát.

Bethlen tehát még nem gondolt arra, hogy a moldvai vajdát fősége alá hajtja, a mire a körülmények sem voltak még kedvezők, mert jóllehet a portán nagy tekintélyben állott, trónja

¹Iorga. i. m. CXXV. l.

²Közölve T. M. Államokmánytár I. k. 193—194. l.

mégis folytonosan veszélyeztetve volt a bécsi udvar s ennek útján a Homonnay törekvései és áskálódásai miatt. Viszont a moldvai vajdák sem voltak olyan helyzetben, hogy föltétlenül Erdély pártfogására szorultak volna, ellenkezőleg inkább a lengyelekhez szítottak és azokhoz csatlakoztak, mert sokkal kedvezőbbnek tartották a lengyel főséget, mely nem volt oly nyomasztó reájuk nézve, mint az erdélyi főnhatóság, melynek súlyosabb természetét tapasztalatból ismerték. A fejedelem is más irányban lévén elfoglalva, nem fordíthatott kellő gondot a két oláh vajdaságra, ámbár fölismerte azoknak fontos helyzetét, csak arra szorítkozott, hogy barátságos viszonyban éljen a vajdakkal, hogy biztosítva legyen a két ország felől érkező veszedelmekkel szemben és így nyugodtan folytathassa magas politikáját, melynek célja az volt, hogy Erdélyt a jólétnek, gazdagságnak, hatalomnak olyan fokára emelje, melylyel az európai politikában döntő szerepet játszhatson és egyszersmind megvédhesse ez az önálló nemzeti fejedelemség a régóta sanyargatott anyaország szabadságát, alkotmányát is.

Ez a politikai cél lebegett a fejedelem szemei előtt, midőn a következő évben (1618.) Havasalföldre fordította tekintetét, hogy onnan is teljesen biztosítva legyen, a mihez egy hozzá hű és békés hajlamú vajdára volt szükség. Igen jó alkalmúl kínálkozott az, hogy a havasalföldi vajda, Sándor és boérjai között nagy nehezen létrejött béke ismét fölbomlott s a boérok ismét Erdélybe menekültek. Ezek a boérok úgy látszik, Bethlen hallgatólagos beleegyezésével hirtelen sereget gyűjtöttek, becsaptak Havasalföldre és elűzték Illyés Sándor vajdát.

Ez a vajdaváltozás mindenestre kedvező volt Bethlen politikájára, mert az ingatag Sándor vajdában nem bízhatott meg. Most azonban arra kellett vigyáznia, nehogy a Havasalföldön népszerű Serbán Radul kerüljön a vajdai székbe; ezért követeket küldött a havasalföldi boérokhoz, figyelmeztetvén őket, hogy új vajdát a portától kérjenek.¹ A boérok csakugyan a portához fordultak s csakhamar ki is volt nevezve (1618. jun. 20.) az új vajda Mogila Gábor személyében.

¹ Történelmi Tár 1879. évf. 762. l.

Az új havasalföldi vajda azonban nem élt jó egyetértésben a fejedelemmel, noha részben Bethlennek köszönhette a vajdaságot, a mennyiben a fejedelem portai főkövete latba vetette befolyását a portán, hogy Gabrillas legyen a vajda. Ennek daczára a havasalföldi vajda bevádolta a fejedelmet a portán, hogy lefoglalta az előző vajda, Illyés Sándor kincseit; vádaskodásának azonban a szultán előtt nem volt semmi eredménye.

Ezzel szemben a moldvai vajda föntartani igyekezett a barátságos viszonyt a fejedelemmel, kitől segítő hadakat és vezéreket is kért (1618. ápr.), hogy megszilárdíthassa állását. A fejedelem teljesítette a vajda kérését, elküldötte a kért segítséget, de Michne Radul vajda nemsokára visszaküldötte egy részét, mert annyira ki volt pusztulva Moldva, hogy még a zsoldot sem tudta fizetni a vajda.¹ Nem is maradt sokáig a vajdaságban, még ez évben saját maga kérte a portától, hogy engedje meg, menjen Konstantinápolyba és lakjék ott.² A szultán nem is habozott teljesíteni e kérést, Michne Radult berendelte a portára, miután minden vagyonát, kincsét a saját számára lefoglalta s 1619. elején Gratiani Gáspárt nevezte ki vajdának, ki ez év tavaszán el is foglalta a vajdai széket.

Ugyanekkor történt, hogy a havasalföldi vajda nagy követséget küldött (1619. márcz. 17. ér.) a fejedelemhez igen szép ajándékokkal s kérte a fejedelmet, hogy kössön szövetséget vele, mert az egész ország kívánja ezt s ő is a legkészségesebben ajánlja föl a jó szomszédságot.³

Míg most a havasalföldi vajda törekedett arra, hogy jó viszonyban legyen az erdélyi fejedelemmel: az új moldvai vajda, Gratiani Gáspár megbízhatlan szomszédnak bizonyult, ki a fejedelem iránt való barátságot csak színlelte. Pedig mindjárt a Jassyba való bevonulása után Bethlenhez fordul s tudatva vele bevonulását kéri, hogy kölesönözzen neki 30—40,000 forintot, mert az őt kísérő nagyszámú török sereget másfépen nem tudja

¹ Tört. Tár 1879. évf. 757. l.

² Iorga i. m. CXXXVI. l.

³ Bethlen Gábor levele Dóczy Andrásához, Kolozsvár, 1619. márczius 18. E. O. E. VII, k. Törv. és okir. 495. l.

eltávolítani az országból, csak ajándékokkal.¹ De ez is csak színlelés volt, mert a vajda nem kívánt Erdélylyel barátságos viszonyban lenni, amit Bethlen is észrevett, noha Gratiani azt mondta, hogy még „a lelkét is odaadná Bethlenért”.² De a fejedelem okúlhatott az oláh vajdák sok hitszegésén és láthatta, hogy ezzel a vajdával sem lehet jó viszonyban élni.

Ez indíthatta arra az országgyűlést, hogy elővigyázatból meghozza (1619. máj.) azt a határozatot, mely szerint a két Oláhország felé minden utat, minden szorost el kell zárni, teljesen járhatatlannokká kell tenni az utakat, mert tapasztalták, hogy noha Erdély igen sok erős havassal van körülvéve, mégis a felsorolt utakon az ellenség igen gyakran bejárt az ország romlására.³

A fejedelem óvatossága nem volt alaptalan, mert Gratiani vajda tényleg arra törekedett, hogy Erdélyt lengyel segítséggel megtámadja; Bethlen azonban e tervet egy levélből, a mely kezei közé került, megtudta egész világosan. A moldvai vajda nemcsak a lengyelektől várt segílyt, hanem az erdélyi szászokat is fel akarta bűjtogatni fejedelmük ellen; azzal biztatta őket, hogy Erdélyt három részre fogja felosztani a három nemzet szerint s mindenik részt külön vajda fogja kormányozni.

A porta értesülvén, hogy Gratiani meg akarja támadni Erdélyt, egy csauszt küldött hozzá szigorú parancsesal, hogy békésen viselkedjék, maradjon nyugton, mert ellenkező esetben elveszti vajdaságát. A vajda megijedve a török erélyes fellépésétől, ismét „igen nagy barátsággal igéri magát” a fejedelemnek, de Bethlen már nem hitt neki és nem is vette figyelembe ajánlatait, hanem egyenesen a portára írt a fővezérnek: parancsolja meg, hogy a moldvai vajda 2000 lovas kurtánt, a havasalföldi 1000-et tartson készen, s ha kell, azonnal jelenjenek meg a fejedelem parancsolatára Erdélyben.⁴

¹ Hurmuzaki E.: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. București 1878—84. III. k. 75. l.

² Borsos naplója 99 l.

³ A fehérvári országgyűlés (1619. máj. 5—26.) V. törvényezikke. E. O. E. VII. k. Törv. és okir. 514. l.

⁴ T. M. Államokmánytár I. k. 234. l.

De akárhogy is igyekezett volna a fejedelem, hogy jó viszonyban legyen Gratiani vajdával, nem lehetett, mert a vajda nagyon „álnok“ ember volt s végre is a fejedelem tudtára adta portai követével a fővezérnek, hogy jó lenne, ha olyan vajdát tenne a fővezér, aki a hatalmas császárnak hűséges alattvalója s nem törne mindig a szomszéd országok ellen.

Bethlennek ez az óhajtása csakhamar be is teljesült; ugyanis Konstantinápolyban, midőn Gratiani egész nyíltan elszakadt a portától és a lengyelekhez pártolt, elhatározták, hogy le fogják tenni a vajdai székről. Csakhamar meg is érkezett Moldvába a Gratiani letételére küldött sereg, melyben erdélyi csapatok is voltak és leverte a párttűtő vajdát, kit (1620. szept. 20.) saját boérjai öltek meg saját sátrában.

Gratiani halálával Bethlen megszabadult egy könnyen veszélyessé válható ellenségétől, kinek magasra törő tervei voltak: Erdélyt akarta elfoglalni, pedig ő maga is lengyel főség alatt volt, midőn kivonta magát a szultán pártfogása alól. Miután már Gratiani nem bujtogatta a fejedelem ellen Moldvát, a lengyeleket és a fejedelem saját alattvalóit a szászokat, miután Gratianit már saját alattvalói eltették láb alól, Bethlen nyugodtan fordulhatott Nyugat-Európa felé, hol már ekkor javában dühöngött a harmincezves háború.

A nagy európai események nagyon lekötötték a fejedelem figyelmét és erejét, de azért nem vonták el teljesen a keleti ügyektől, a két oláh vajdaságtól sem, melyeknek életét ekkor is figyelemmel kísérte s igyekezett a jó viszonyt megtartani velük.

Igy 1621. decz. 21-én követet küld Illyés Sándor moldvai vajdához, s kéri, hogy tartsa meg a jó viszonyt, legyen jó barátságban vele.¹ 1623. nyarán meg a nagyvezért kéri, hogy Mogila Gábor érdekében tegye meg a szükséges lépéseket, adjon neki egy vajdaságot. A fejedelem közbenjárása nem is volt sikertelen, Gábor megkapta a kért vajdaságot, de tényleg nem foglalta el, mert nem merészelt elmenni Konstantinápolyba, hogy onnan induljon vajdaságába török hadak oltalma alatt.

Ebben az időben nagyon gyenge volt a vajdák állása, a

¹ T. M. Államokmánytár I. k. 337. l.

török könnyen változtatta a vajdákat, a mi arra indította őket, hogy közeledjenek az erdélyi fejedelemséghez. Az új moldvai vajda, Michne Radul, ki már második ízben ült a vajdai széken, megújítja a jó viszonyt Bethlennel egy szerződésben, mely szerint teljes erejükkel kölcsönösen megsegítik egymást a fejedelemség és a vajda, ha valamelyiknek szüksége lesz arra, de csak a porta beleegyezésével, továbbá kölcsönösen tudatják egymással, ha a portán valami ellenük készül,¹ a mire ugyan a fejedelemségnek nem igen lehetett kilátása, mert nagyon erős volt az állása a portán, de annál inkább félhetett a moldvai vajda, ki 12 év leforgása alatt már 5-ször ült a vajdai széken. A vajda viszonya a fejedelemséghez nem volt függési viszony, de már közeledett ahhoz, mert egyik levélben Bethlent „király urunknak” szólítja,² a mi már azt mutatja, hogy a szerződést nem úgy kötötték, mint teljesen egyenrangú felek, hanem a vajda érezte a fejedelemség fenségét, noha a szerződésben nem volt említés a fejedelemség főnhatósági jogáról.

De Bethlen jó viszonya a vajdákkal nem volt tartós, nem is lehetett, hiszen egymást váltották föl az uralkodásban, Bethlen trónralépése óta rövid tíz év alatt Moldvában Michne Radul a hetedik vajda, aki Havasalföldön már uralkodott háromszor s most Moldvában a második uralommal próbálkozik meg.

Ilyen viszonyok között nem is lehetett tartós szövetségre számítani, viszont maga Bethlen sem törekedett még arra, hogy a két oláh vajdaságot hatalma alá bajtsa, de már gondolhatott arra, hogy egy hatalmas keleti államot alkosson, olyant, aminő Báthory Zsigmondé volt, de úgy, hogy hosszabb életű legyen. Erre enged következtetni az is, hogy 1624-ben a francia, velencei, hollandi követek és a nagyvezér együttesen felszólították, nyilatkozzék negyven nap alatt, hogy a császárral és a katolikusokkal vagy a szultánnal és a protestánsokkal akar-e szövetkezni, mert azt hallották, hogy a császár segítségével egy külön királysággá akarja összeolvasztani Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát a pápa főnhatósága alatt.³

¹ Iorga i. m. CL. 1.

² Századok, 1874. évf. 60. 1.

³ Janesó B.: Román nemzetiségi törekvések Budapest 1896. I. k. 499. 1.

Nagyon merész terv különösen az akkori viszonyok között, midőn Bethlen folyton másfelé volt elfoglalva, midőn annyi ellensége akadt volna, hogy meggátolja e terv végrehajtását, de azért nem lett volna lehetetlen megvalósítani „a dácziai királyság” eszméjét, jöllehet sok akadályba ütközött volna. Ha ez a terv sikerül, esetleg megszerezhetette volna a lengyel koronát is és így egy olyan hatalmas birodalmat alkothatott volna, hogy azzal föltétlenül uralkodhatott volna az európai események fölött.

Erre a hatalmas birodalomra legfőlebb csak gondolt Bethlen, a szükséges alapvető munkákat nem tette meg, nem is kísérelte meg, hogy a két oláh vajdaságot hatalma alá hajtsa, csak arra törekedett mindig, hogy jó, barátságos viszony legyen Erdély és a két Oláhország között. De hogy a Báthory Zsigmond és Gábor korabeli hűbéri viszonyt felújítsa, az legalább még ekkor nem volt határozott terve, pedig sokszor lett volna alkalma megvalósítania egy olyan tervet a gyenge, rövid ideig uralkodó vajdákkal szemben, akik egyik vajdai székéből a másikba vándoroltak, nem voltak olyan ellenfelei, mint a milyen Zsigmond fejedelemnek Mihály vajda. Más eszme hevitette, más ezél lebegett szeme előtt: a magyar alkotmánynak, a magyar szabadságnak és a vallásszabadságnak a biztosítása, másfelől saját országa fejlesztése, megerősítése.

Ez az utóbbi eszme vezette, midőn 1625-ben beavatkozott a moldvai vajdaság ügyeibe, teljesen biztosítani akarván Erdély békéjét, hogy az ország nyugodtan fejlődhessék. Michne Radul moldvai vajda ugyanis, noha barátságot ígért a fejedelemnek és szövetségben is volt vele, kétszínű politikát kezdett folytatni. Erre Bethlen a portához fordul s figyelmezteti Mehmed portai kajmekámot a moldvai vajda nyílt árulására, egyszersmind kéri, hogy űzesse el a vajdaságból, ami nem is volna olyan különös dolog, mert az erdélyi fejedelemnek közbenjárására eddig is több vajdát „tettek mazullá”. Legyenek tekintettel az ő szolgálataira és kergessék el Michne Radult, mert ellenkező esetben a fejedelem kénytelen lesz saját hadával a porta beleegyezése nélkül űzni ki a hitszegő vajdát Moldvából, nehogy az megelőzze és megtámadja Erdélyt.¹

¹ T. M. Államokmánytár I. k. 438—39. l.

Azonban a fejedelem csakhamar lemondott e kérésének teljesítéséről, legalább ideiglenesen fölhagyott tervével, de azért nem volt jó viszony közte és a vajda között, valamint nem volt a következő moldvai vajdával, Barnovszky Mironnal sem barátságos viszonyban. Ennek a rossz viszonynak már az volt az oka, hogy a fejedelem főséget akart éreztetni a moldvai vajdával szemben; szerződést is kötött vele, mely szerint minden évben ajándékot kellett adnia a fejedelemnek, a fejedelem viszont több ízben tett szívességet a vajdának, de ha volt is valami barátságos viszony közöttük, nemsokára megbomlott.

A bekövetkezett feszült viszonynak közvetlen oka az volt, hogy a moldvai vajda a szokásos évi ajándékban egy rossz, sánta, csupán egyszerű pokrőczezal leterített lovat küldött, holott igen szép és ékesen feldíszített lovat kellett volna küldenie. A fejedelem nagy megszegyenítésnek vette és visszaküldötte, hogy „tartsa utolsó szükségére.“ Növelte a feszültséget még az is, hogy a vajda nagymennyiségű arany adósságát sem fizette meg a fejedelemnek és így megszegte a boéraival együtt letett esküt, a mire a fejedelem azt írta, hogy „violatis conditionibus violantur et pacta“¹ és ezután nem is javúlt meg többé a viszony a fejedelem és a vajda között, sőt a vajda a lengyelekkel meg a kozákokkal szövetekezett titokban.

A havasalföldi vajdával, Illyés Sándorral, ki már másodszor ült a havasalföldi vajdai széken, sem volt jó viszonyban, mert azt kívánta ettől is, hogy évenként ajándékot adjon, mint a moldvai vajda. Illyés Sándor vajda azonban, noha Bethlen egy alkalommal (1624. okt.) a vajda sürgető kérésére küldött 600 válogatott gyalogost a segítségére,² nem igen hajlott erre, a portán is megtudták és figyelmeztették a fejedelmet, hogy Moldvából és Havasalföldről ne kívánjon adót, ezek Erdélylyel együtt „az hatalmas és legyőzhetetlen császár“ tulajdonát képezik, ennél fogva az adó is a portát illeti.³

¹ T. M. Államokmánytár II. k. 8—9 l.

² Szilágyi S: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 407 l.

³ T. M. Államokmánytár II. k. 21 l.

A portának ez a figyelmeztetése nem volt alaptalan, mert Bethlennek most már az volt a célja, hogy bizonyos függésbe hozza a két oláh vajdaságot s minthogy a havasalföldi vajda nem akart ebbe belenyugodni, el akarta távolítani, meg akarta fosztani Illyés Sándort a vajdaságtól, ez azonban nem sikerült, megakadályozta a kajmekam Recsep basa, a miért a fejedelemlnek heves levélváltása volt vele (1628. elején), de hiába volt minden törekvése Bethlennek, a vajda elűzése nem sikerült.

A következő 1629. évben mégis megszabadult a fejedelem ettől a havasalföldi vajdától, mert Illyés Sándor meghalt mérgezés következtében és helyét Tomsa Leon foglalta el, Ugyanekkor a moldvai vajdaságot a megbízhatatlan Barnovszky Miron elűzése után a „küsz Alexander vajda“, Coconul Sándor nyerte el, aki ígérte, hogy a fejedelmet úgy fogja tekinteni, mintha apja volna és egész élete végéig akar szolgálni a fejedelemnek és az országnak, csak a fejedelem se vonja meg tőle az iránta eddig tanusított jóakarátát és vegye pártfogásába.

De Coconul Sándor vajda sem volt jobb elődjénél, nem tagadta meg ősei politikáját, mely a következőkben összpontosult: „Hajlongani a porta előtt, hajlongani a lengyelek, tatárok, velenceziek, angolok, francziák előtt, mindenkinek kezet csókolni. Ime ezen kor uralkodóinak utálatos jellemtelensége! . . . E lesúlyedt és gyalázatos kor az ember arczába kergeti a vért, s az oláh név kárhozottnak tűnik föl.¹

Ilyen politikát űző vajdákkal szemben kellett Bethlennek is föllépnie, hogy tervét, mely uralkodása vége felé kezdett testet ölteni, megvalósíthassa. Erre nézve igen kedvezők voltak azok a zavaros viszonyok, melyek a két vajdaságban uralkodtak, hol a lakosság és a vajdák a török önkényének voltak kiszolgáltatva, ki kénye-kedve szerint helyezte a vajdai székre és tette le a vajdákat, mihelyt az új trónkövetelőktől előnyösebb ajánlatokat kapott. Ennek az oka az volt, hogy a trónöröklés kérdése nem volt rendezve, s az nyerte el a vajdai szé-

¹ A. D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Trajana. 1896. Iassy. VI. k. 275 l.

ket, aki többet fizetett. Ezt bizonyítja az is, hogy egy velenzei olasz is megkísérelte a vajdai szék elnyerését, nagyon bízván aranyainak szép csengésében, mely oly kedves volt a török vezérek füleinek. Szándéka azonban nem sikerült, de nem azért, mintha tekintetbe vették volna külföldi származását, hanem azért, mert ellenfele, Tomşa Leon mintegy 300,000 lei-t költött el, hogy a befolyásos török vezérek fényes arca mosolygóbbá váljék és teljesen meggyőződhesse, hogy egyedül Tomşa Leon alkalmas a havasalföldi vajdai székre.

Ezek a zavaros viszonyok Bethlen eddigi politikájának új irányt jelöltek ki, mert amint az oláh vajdaságokkal szemben folytatott politikájából világosan kitűnik, most élete vége felé komolyan kezdett foglalkozni azzal a gondolattal, hogy a két Oláhországot főnhatósága alá hajtva, erős keleti államot létesítsen.

Ez a gondolat nem volt új, már Báthory Istvánnak az agyában megfogamzott, midőn elnyerte a lengyel koronát, már akkor gondolt Erdélynek Lengyelországgal való szoros szövetekezésére, mely viszont alapja lehetett volna egy török ellen irányuló nagy európai szövetségnek; természetesen ebből az oláh vajdaságok sem maradtak volna ki. Ebből alakult ki az erdélyi fejedelmeknek az a terve, hogy Erdélyt a két oláh vajdasággal egyesítsék egy uralkodó alatt, ami Báthory István politikájának egyenes következménye volt s amit az erdélyi fejedelmek sohasem is hagytak figyelmen kívül, hanem több-kevesebb erélylyel és sikerrel, de mindig törekedtek ez eszmé megvalósítására, mindig ott lebegett szemük előtt egy erős birodalom alkotása: a dácziai királyság.

Báthory István halálával rövid időre háttérbe szorult ugyan ez a törekvés, de nemsokára Báthory Zsigmond alatt oly hatalmasan tűnt elő, hogy félreismerni, félremagyarázni nem lehet. Zsigmondot Báthory Gábor követi e törekvésében, majd Bethlen Gábor karolja föl ezt az eszmét, ő akarja megvalósítani. Erre mutat az a törekvése, hogy olyan oláh vajdák üljenek a vajdai széken, kik készségesen engedelmesskednek neki és szolgálatára mindig készen állanak. Bethlen arra gondolt, hogy Gusztáv Adolf közreműködésével megszerzi a lengyel koronát

s erre a porta beleegyzését is megnyerte, sőt a szultán megparancsolta a tatár kánnak, hogy bármikor szükséges, azonnal a legnagyobb sereggel siessen Bethlen segítségére. Azonban e magasan szárnyaló terv nem valósúlhatott meg; a kiváló fejedelem épen akkor halt meg, midőn terveire nézve legjobban alakultak a viszonyok Nyugat-Európában is, meg Keleten is. Nem valósúlhatott meg az a törekvése, hogy Keleten Moldva és Havasalföld, sőt Lengyelország bevonásával is Erdélyt egy hatalmas birodalommá fejlessze, olyan birodalommá, mely hivatva lett volna az egész Európa képét megváltoztatni, mely döntő befolyást gyakorolt volna Európa politikájára. És mindez meghiúsult, megakadályozta Bethlen Gábor halála, mert ha ez be nem következik, épen ebben az időben és ha Bethlen „a sógorával, Gusztáv Adolffal egyszerre húzza ki a kardját“ a protestáns dácziai királyság eszméje valószínűleg nem maradt volna továbbra is ábrándnak.

DR. GÖRÖG FERENCZ.

IRODALMI SZEMLE.

Oláh Miklós Hungariája, mint művelődéstörténelmi kútfő.

Irta *Balogh Margit*. Budapest, Hornyánszky Viktor.

Egy fiatal tanárnő doctori értekezésében kapjuk *Oláh Miklós Hungariájának* művelődéstörténelmi adatait. Oláh Miklós nagyszzebeni származásánál fogva észrevehetőleg bővebben és tájékozottabban is ír az erdélyi viszonyokról. Hasonló részletességgel még a Dunántúlt tárgyalja, a hol élete java részét, mint udvari apród, majd pécsi püspöki titkár (*Szakmáry* György mellett) és esztergomi kanonok tölté. Művét inkább a külföldiek tájékoztatására, távol hazájától *Brüsszelben* 1536—7. írván, *Bonfin* és *Ransano* munkáin kívül leginkább emlékeztére és saját tapasztalatára vala utalva; de a magyarok őstörténelmi íróiból is többet ismert. *Oláh* földrajzi leírásai rövidke s a mai értelemben vett topographiai szabatossgot nélkülözik; de azért kiváló érdekekkel bírhatnak reánk, mert a XVI. század első negyedének közviszonyaira, kereskedelmi, ipari életére is kiterjednek. A vármegyéket is mellékesen említi meg s csupán 54-et sorol fel, „mert nem talált senkit, a ki az összes megyéket egybefoglalta volna”; holott *Ransano* szerint Mátyás korában 73 megyéje lett volna Magyarországnak. Leghelyesebben rajzolja Erdély fekvését, melyet útazásai közben már mint váradi diák jól megismerhetett. „Erdélyt minden felől magas hegyek veszik körül, főképen azon a részen, a hol Havasalfölddel határos” (Cap. XIV. 25). Három nehezen járható útja van, ú. m. a *Meszeskapu*, a *Körösvölgy* és a *Vaskapu*, mely azonban nem a Maros mellől vezet be, mint *Balogh Margit* magyarázza, hanem a *Temes* mellékéről. A lakosság városokban, várakban, falvakban lakott. A két előbbi egymás mellett is létezhetett. A városok között például Kolozsvár, németül Clausenburgnak nevezik s azt mondják, hajdan *Zengova* állt helyén. Fekvése szép és igen gazdag város (Cap. XIV. 27; *Ransano* II. 153). *Medgyest* megerősítette a természet és emberi művészet. A szászok földjének külön leírást szentel *Oláh* s itt Nagyszzebennel (szülővárosával)

foglalkozott legrészletesebben. „Nagy és hatalmas város, van vízvezetőke, sok szép épülete, malma, nagy kereskedése stb.

A várak között pld. *Fogaras* igen erős vár a havasok aljában. A vár környéke hercezség s a vár urának alá vannak rendelve a bojárok. *Törösvár* (Therts) igen erős vár *Brassó* mellett, Erdély kapuja (Cap. XIV. 27). *Sebesvár*, *Gyalu*, *Almás* várak. *Hunyad*, igen erős vár, *Déva* (Demia) és *Váralja* várak még ott. *Szörény* vár alá tartozott *Orsova*, *Peth* és *Miháld* vára. Szendrő körül a Duna északi partjának várai: *Kői*, *Keve* (Keoyui) *Dombó*, *Harám*, *Buthezin*, *Szent-László* és *Peth*; de tizenhat éve reánk e vidék elveszett, t. i. a töröké. *Temesvár* erős vára ellenáll a töröknek, ha *Szendrőnél* átkel a Dumán. Szerbiából felsorolja a Mátyás által meghódított, de azóta elveszett magyar várakat: Taurinus (Zimony és nem Belgrád, mint szerző hiszi) 1521-től a töröké; Szabács, Ujvár, Barka, Mihalocz, Arki, Dobor, Dobocicz, Slobocino, Szendrő. A várkastélyok (castellum) közé tartozott: *Lugos*. Az oppidiumokból többet vár erősített, mint *Visegrád*, *Tata*, *Diósgyőr*, *Eger*, *Nagy-Szőllős*, *Bánffy-Hunyad*, *Nándorfehérvár*; *Oppidum* volt a mai Kolozsmegyében: *Gyalu*, *Bonczhida*, *Kolozs*, *Köbölkút*, *P.-Szt.-Mihály*, *Magyar-N.-Zombor*; Hunyadmegyében *Bakaj*, *Rápolc*; Kis-Küküllőben *Teremi*; Szolnok-Dobokában *Nagy-Iklód*, *Alparét*, *Keresztúr*, *Somkerék*, *Keeskés*, *Vásárhely*, *Szék*, *Dés*, *Szamos-Ujvár*, *Némethi*; Torda-Aranyosban *Gerend*, *Torda*, *Toroczko*, *Maros-Ludas*, *Lupsa*, *Décse*, *Gyéres-Szt.-Király*, *Potsága*. Ismeri a hármas Köröst. A *Sebes-Körös* például „Erdélyben Hunyad mezőváros és Sebes vára felett ered, Sebesnek azt hiszem, rohanó folyása miatt nevezik“. „A Szamos (t. i. *Kis*) a *Kalata* havasok tövében ered“ (Cap. XIV. 26 l.). A Szamos forrása és az oláh havasok közt vannak *Gyalu*, *Iklód*, *Némethi*, *Alparéth*, *Keresztur*. Az oláh havasok alatt inkább a Réz és Meszes kapcsolatát érthette s nem az általa különben is *Belényesi hegyeknek* nevezett *Bihart*, mint Balogh M. ezt feltételezi. Részletesen ír a *kenyérmezei* csatáról; jellemzi az Erdélyben lakozó négy nemzetet: „a szászok legkevésbé alkalmasok a hadviselésre, azt mondják Nagy *Károly* telepítette volna“ őket. A székelyeket hun ivadékoknak tartotta s *Atilla* munkájában leírja a Csaba mondát is. A legkisebbnek is megvan az a szabadsága, a mi a legnagyobbak; idegen nemzetiséggel nem keverednek; nem használnak papirost, tintát vagy más nyelvek betűit, hanem bizonyos *jeleket* vésnek kis *fapálczikákra*. Szomszédok és barátok ezeket használják levelezésben, üzenetekben. Az oláhok, a hagyomány szerint, a római gyarmatosok utódai. Ime tehát az oláh-folytonossági elmélet már a XV. században kísért s ezt részben Bonfinik hízeltetésének tulajdoníthatjuk.

Nagy részletességgel ismerteti *Oláh* Mátyás palotáját, a vise-grádi királyi várakot s a fiatal szerző mind ezen adatokat gondosan

összeválogatva, azokból a XVI. század művelődési és közgazdasági állapotaink tanulságos képét domborítja ki. A munkát, erdélyieket kétszeresen érdeklő munkát térképpel egészíté ki szerző s csak azt sajnálhatjuk, hogy az egykori jellemző elnevezéseket modernizálva adja. Ajánlatos lett volna *Honterus* korábbi keletű térképével összehasonlítólag az akkori útvonalokat, várakat, oppidumokat, várkastélyokat megfelelő jelek kíséretében reproducálni térképén.

T. G.

Jellemképek az ókori irodalomból.

Charakterköpfe aus der antiken Literatur. Fünf Vorträge von *Eduard Schwartz*. Leipzig. Verlag von B. G. Teubner, 1903. S. 120. Mk. 2.

A német irodalomban igen gyakori dolog, hogy kiválóbb tudósnak a nagy közönség előtt tartott sorozatos előadásai nyomtatásban is megjelennek. Nálunk, bár már több év óta áll fenn és működik Budapesten és a vidék több nagyobb városában a „Szabad Lyceum“, még nem igen emlékszünk, hogy a benne tartott irodalmi, történeti vagy philosophiai előadások közül valamelyiket nyomtatásban olvashattuk volna. Talán a Természettudományi Társulat az egyetlen, a mely népszerű előadásai közül többet nyomtatásban is közzétett. Ellenben a németeknél, a mióta a népszerű főiskolai előadások divatba jöttek, egyre-másra jelennek meg minden tudományszakban az ilyen előadások, a melyek nemcsak a laikus közönségre nézve becsesek, a mennyiben ezekben röviden és világosan egybefoglalva olvashatja valamely tudományos kérdés főbb adatait, mai állását, hanem a szorosán vett szakemberekre nézve is, mert hiszen ők méltányolhatják leginkább az ilyen összefoglalások, általános áttekintések, jellemzések becsét.

A kezünk alatt levő munka szintén ily előadásokból származott, a melyeket szerzője, a strassburgi egyetem classica-philologiai tanára, az 1901—2 év telén a frankfurti szabad német alapítvány körében tartott. Egyes előkelő írói alakokat választott ki a görög és a római irodalomból, s azok finom jellemzését nyújtja előadásai-ban. Természetes, hogy a kiszemelt írók mind más-más korban éltek, más-más környezetben működtek s nagyobb részben más-más irodalmi műfaj művelői voltak, s így az előadó egyre új és változatos képeket tárt hallgatói, illetőleg olvasói elé. A bemutatott írók a következők: Hesiodos és Pindaros, Thukydides és Euripides, Sokrates és Platon, Polybios és Poseidonios, s végül Cicero. Lássunk egy-egy érdekesebb vonást jellemzéseiből.

Nézzük mindjárt az utolsót, Cicerót. Cicero, tudjuk, Mommsen óta kedvezőtlen megítélésben részesül a németek részéről; sem mint politikust, sem mint író-t nem tudják méltányolni. E felfogás

ellen a múlt század 90-es évei óta határozott visszahatás támadt; ennek tanúbizonysága Zielinski szentpétervári tanár szép tanulmánya (Cicero im Wandel der Jahrhunderte) és Schanz Római Irodalomtörténete (2. kiadás). Az elfogúlatlan és sok tekintetben kedvező megítélés hatalmas támogatóra talál Schwartz szép tanulmányában; Cicero jellemét azzal a meleg szeretettel rajzolja, a melyet az méltán megérdemel. Az ókor egyetlen írójának belső életéről, érzés és gondolatvilágáról sem vagyunk annyira tájékozva, úgy mond, mint a Ciceroéről; bízalmas levelei oly nyíltsággal és tisztasággal tárják fel előttünk az ő belső *énjét*, hogy ez egymagában is elég volna arra, hogy számára a halhatatlanságot biztosítsa. Leveleiben igaz mivoltában mutatja magát; erre csak egy bensőleg önálló ember képes. S így Cicero nem érdem nélkül élvezi azt a szerencsét, hogy művei mellett az ember is fölkelte az utókor érdeklődését. Élete egy nagy történelmi tragédia, a mely mindig megrendíti azt, aki nem vádolni, vagy mentegetni, hanem csak figyelmesen és nyílt szívvel szemlélni akar. Cicero méltán megilleti az a dicsőség, hogy a latin nyelv prózai stílusát megeremtette s így azt kultúrnyelvvé emelte. Egy erősebb jellem, egy politikai akarattal bíró férfiú az akkori szomorú viszonyok közt hamar tönkre ment volna; őt megmentette az a fölött való öröm, hogy ideáljait megvalósíthatta. Hogy ezek az ideálok görög köleszöszött tudományból és római valóságból, melegszívű nagyratörekvésből és a saját személyiségének naiv élvezetéből voltak összeróva, oly szerencsés volt, hogy nem érezte. Tragikus sorsa volt ennek a férfiúnak, hogy önmagától esodált múltja egyre belevonta őt a politikába, és hogy a politikai összeütközések oly mérveket öltöttek, a melyek aczélmemény jellemeket kívántak. Így a köztársaság halálos küzdelme összezúzta. De nemesak elméssége és szellemi finomsága maradt mindvégig hű hozzá, hanem az az adomány is, hogy elmondhassa, a mit szenvedett, és a kinek füle nyitva van, az félelemmel és szánalommal hallja a világtörténelmi *Diké* érzéleptei mellett azokat a hangokat, a melyeket egy rettenetes történet nyomása egy gyöngé, szeretetreméltó, finom lelkűletű emberből kisajtott...

Ime egy pár vonás Euripidesről. Aischylos igazi útódja, folytatója Euripides. Neki új tárgyakra volt szüksége, mivel őt új problémák mozgatták. Őt sarkalja a reális élet megismerése után való vágy, a mely az ellentéteket kiméletlen kézzel feltárja s egy erkölcsi fogalmat se hagy megvizsgálatlanul. Se Aischylos, se Sophokles nem szegény nőalakokban, de csak Euripides fedezte fel az asszonyt, mint pszichológiai problémát; az ő nőalakjainak nem az a rendeltetésük, hogy tessenek, hanem hogy kimutassák, mire képes a női természet jöban, mint rosszban. Euripides modern ember és modern költő akart lenni; ő megeremtette a szenvedő egyén benső tragi-

kumát, s ezért megérdemli, hogy a szellem azon nagyjai közé számtassék, a kik az emberiség előtt feltárták az egyéni személyiséget.

Mily szép a Pindarosról szóló felolvasásban a nemesi világ gondolkozásának, erkölcsi felfogásának rajza! mily mesterien festi szerzőnk a Polybiosról szóló felolvasásban a görög kulturának a római köztársaságra gyakorolt hatását! mily élethű és megkapó a Hosiodos, az askrai pástor jellemzése! Usak egy pár esetvonás s teljes élethűséggel áll előttünk a régmúlt világ egy-egy alakja!

A mű szép nyelve, elegáns előadása egy francia essayistának is becsületére válnék.

Rúcz Lajos.

Wundt etikája.

Lichtig Lipót: Darstellung und Kritik der Grundprinzipien der Ethik Wundt's. Ersekujvár, 1904. 127 lap. Ára?

Szerző *Stein Lajos*, a berni tudományegyetem nagy hírű bölcsélettanárának s széleskörű irodalmi munkásságáról nálunk is ismert hazánkfiának egyik legjelesebb tanítványa és követője, ki *Wundt* lipcsei tanár nagy etikájának (3-ik kiadásban megjelent ez év tavaszán) „alapelveit“ a következő 5 fejezetben tárgyalja: „az ethika bevezető kérdései“ (1—9. l.), „az akarat szabadsága“ (10—46. l.), „a lelkiismeret és az összakarát“ (46—66. l.) s „az erkölcsi alapfogalmak“ (67—96. l.). Minden fejezet ismertetéséhez egy-egy kritikai megjegyzés, s az egésznek tárgyalásához befejezésénél egy kritikai összefoglalás fűződik.

Az I. fejezetben közelebbről *Wundt* művének ethikai fogalom-meghatározását s az ethika előfeltételeit ismerteti. Az erkölcsi képzetek eredetüket tekintve, vagy apriori és kategórikus jellegűek, vagy pedig a természeti állapot és a kultura változó fejleményei. *Wundt* a két felfogásnak összeegyeztetésére törekszik, a midőn művében tapasztalati alapon, de spekulatív meghatározással „az erkölcsi élet tényeit és törvényeit“ ismerteti. A természet és a kultura ugyan mozgató erői, de nem forrásai az erkölcsiességnek. Minden erkölcsi eselekvőségnek és értékítéletnek kettős alapmotívuma, „alap és ősi jelensége“ a felebarátaink iránt való hajlamunk s a fokozatosan valósuló ideálban vetett hit. Ez alapon az erkölcsiének jelenségei változó jellegűek, de azok forrásai változatlanok. Az erkölcsi fogalmak megkülönböztetésének és egységesítésének processusa egy végnélküli folyamat. Behatóan ismerteti azután *Wundt* etikájának fejtegetéseit az empirikus (subjektív és objektív) s a spekulatív módszerről, s a kettőnek összeegyeztetésében látja az ethika helyes módszerét. „Az ethika — úgymond *Wundt* — sem tisztán spekulatív, sem tisztán empirikus jellegű tudomány, hanem, mint minden

általános érvényű tudomány, empirikus és spekulatív jellegű tudomány egyaránt". Utóbbi oldaláról viszonyba lép a metaphysikával.

A II. fejezetben Wundt „akarat szabadsága“ elméletét ismerteti és pedig egyenként behatóan méltatva a tudatot és annak elemeit, a lélek fogalmát, a pszichologiai parallelismust s a pszichikai kausalitást. Májig sines eldöntve, hogy az akarat problémája a pszichologia és az ismeretelmélet körébe tartozó elméleti, vagy pedig az etikába vágó gyakorlati kérdésnek veendő. Wundt szerint a kérdés túlnyomóan etikai jellegű probléma, s mint ilyen, a belső és külső kényszer mentességének, az akarat etikai erejének és derékességének, a különböző motívumok és cselekvőségek észszerű mérlegelésének s az ellentétes lehetőségek közötti választóképeségnek mondható. Szerzőnk szerint Wundtnak nem sikerült kielégítően magyaráznia az akarat problémáját, mivel nála homályos a kausalitás s a szabdság közötti viszony.

A III. fejezet ismerteti Wundt fejtegetéseit „a lelkiismeretről és az összakaratról“ és pedig bő kritikai megjegyzések kíséretében behatóan méltatva az individualismus és az universalismus kérdését. Wundt irtózik az egyéni akaratnak Leibnitz, Herder, Goethe, Humboldt, Stimer, Dühring, Schopenhauer és Nietzsche-féle meghatározásától s a sociális-etikai fejlődés végezelját nem az emberben, hanem az emberiségben látja. Szerzőnk szerint „Wundt etikája áll vagy esik az összakarat reális valóságának“ a kérdésével, s abban az „omnipotens“ összakaratban Schopenhauer lángelméjéhez és Nietzsche „Übermensch“-jéhez hasonló megvalósíthatlan ábrándos ideált lát. „Oly gyámoltalan és fájdalmas alakot, a melynek istenitétését meg fogja köszönni a vallásos tudat“, s a mely „a görög hősök imádására“ emlékezteti az olvasót. Ez összakaratnak fokozatai a család, a nép, az állam és az emberiség. Szerenese, hogy „az összakaratnak ez a Zeuze még meg nem született, s az emberiségnek nincs is arra szüksége“.

Az utolsó fejezet Wundt etikájának „erkölesi alapfogalmait“ ismerteti és pedig közelebbről az ethika módszereit, az erkölesi célokat, motívumokat és normákat. Itt behatóbban méltatja az ethika normatív jellegét, az egyéni, társas és humánus célokat, a megfigyelés, értelem és észmotívumait s az erkölesi normáknál az egyéni, sociális és humánus normák érvényét és jelentőségét. A ki Wundt etikai rendszerét ismeri, méltányolni fogja az ő mélyreható és meggyőző fejtegetéseit. Szerző bizonyos intuícióval tudja itt is követni Wundt gondolatmenetét.

Művének befejezéséül a szerző „Kritik“ cz. alatt bírálati összefoglalását adja Wundt etikájának (97—127. l.), s ez az ő tanulmányának legeredetibb és legönállóbb része. Minden tudományos egyik legfőbb feladata a legfőbb erkölesi ezélnak s az erkölesiség

tárgyának megjelölése. Wundt az evolutio eszméjének az etikába való bevonásával jutott el az erkölcsinek s közelebből az ő legvégsőbb céljának minden eudämonismustól ment meghatározására, a midőn t. i. az erkölcsinek fejlődésében állapítja meg az erkölcsi akarathatározás legfőbb célját. Universalista jellegű világnézetével pedig — mint szerző is helyesen mondja — nyeri Wundt az egész emberiség erkölcsi életét felölelő összakaratra az eszméjét, mint az erkölcsi fejlődés objektumát. Az evolutio és az universalismus Wundt etikájának kettős sarkpontja, s ezzel jelenkorunk szellemi szükségleteinek és követelményeinek is megfelel. Ethikai rendszerének egyik legszebb vonása az, hogy az erkölcsiség forrásait, a felebaráti hajlandóság s a tisztelet érzeteit állandó jellegűeknek, magukat az erkölcsi törvényeket ellenben véghetetlenül fejlődőknek s magát a fejlődést viszont törvényszerűnek mondja. Abban a nézetben van, hogy az erkölcsi normál felségessége nem azok merev mozdulatlanságában, hanem véghetetlen fejlődésképességében van, sőt oly annyira át van hatva a fejlődés gondolatától, hogy egyenesen abban látja az erkölcsiség legfőbb és legvégsőbb célját. Maga ez a fejlődés minden erkölcsi törekvés legfőbb célja. Wundt összakarata azonban — mint említettük — egy megvalósíthatatlan eszmény, a melynek egyaránt ellent mond a népek psychológiája s az emberi művelődés története. Ethikája nélkülözi a feltétlenség s az általános érvényűség jellegét, s összakarata az erkölcsi érték-fogalmak és ítéletek hordozójának éppen nem tekinthető. Helyesen mondja a szerző, hogy nem az universális szellem végnélküli fejlődése és tökéletesedése, hanem csak az egyesnek tökéletesedése lehet utolsó és legfőbb célja az erkölcsiségnek most és mindenkoron.

Dr. Szlávik Mátyás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Erdélyi irodalmi társulatok gyűlései.

Az Erdélyi Irodalmi Társaság nov. 20-án *Szamosi János* elnöklete alatt tartott ülésén *Cs. Papp József* egy szép Dante-tanulmányt olvasott fel „Az olasz Hatvani: Cecco d. Ascoli“ ez. a., melyben érdekesen jellemzi az „ördögös“ Ceccot, a költőt és természettudóst, a kit azzal vádoltak, hogy irigységből vérig sértette Dantét, fellázadt az egyház tekintélye és méltósága ellen, mert a bolognai egyetem katedrájáról és könyveivel olyan elveket hirdetett, melyekkel megtámadta a dogmákat. Mindezekért máglyára ítélték s elégették Dante halála után hat évvel. A szép tanulmány az „Erdélyi Múzeum“-ban fog megjelenni. — Utána gróf *Kun*

István hangulatos szép verseit olvasta fel a főtitkár. A halálsejtellem, mely ezeken a bánatos dalokon előmlött, csakhamar szomorú valóvá vált, mert a jeles költőnek nemsokára halála híre érkezett, a mi mély bánatba ejtette tisztelőit és barátait. — *Varró Ferencz* újonnan választott tag tartott ezután székfoglalót egy bibliai tárgyú ékes nyelvezetű legenda felolvasásával. Az új tagot az elnök melegen üdvözölte. Végül *Balla Miklós* olvasott fel két szép költeményt, mint vendég.

— *Az Erdélyi Irodalmi Társaság* decz. 11-én tartott ülésén, Szamosi János elnöki megnyitója után *Versényi* György titkár meghatóan parentálta el gróf *Kun* Istvánt, majd üdvözölte *Szamosit* udv. tanácsossá kineveztetése és *Csengerit* a Kisfaludy Társaságban történt székfoglalása alkalmából. Az első felolvasó *Csengeri* János volt, a ki Euripides „Hyppolitos“ tragédiájának fordítását mutatta be és magyarázta; a közönség nagy gyönyörűséggel élvezte a remek műfordítást. Azután *Révay* Károly vendég olvasta fel „A magyar nő hatalma“ cz. szép elbeszélését. — Végül *Felszeghy* Dezső olvasta fel öt apró lírai költeményét, melyekben borongós hangon sirat el egy-egy elröppent álmat, ábrándot.

— *A Kemény Zsigmond Társaság*, — mely Marosvásárhelyt a hetvenes években keletkezett szépirodalmi és közművelődési célból s egyideig élénk tevékenységet fejtett ki, de aztán szünetelt — most újonnan életrekelt, szerveződött, új tisztikarral s tagokkal frissített fel. Új szervezetében f. hó 10-én lépett először a nagy közönség elé egy felolvasó üléssel, melyet *Tóthfalusi József* alelnök nyitott meg, vázolván a társaság múltját és főképp jövőendő munkatervét. Az első felolvasó báró *Bálintitt József* rendes tag volt Nagy-Ernyéről, a ki idegen költőkről vett műfordításokat olvasott fel. Azután *Szádeczky Lajos* rendes tag tartott szabad előadást: Rákóczi és társai törökországi emlékeiről, a konstantinápoly-galatai sírokról, Izmiden a Thököly sírjáról, s a kisázsiai Virágok mezejéről, Rodostón az emigránsok még meglévő emlékeiről, Beresényi és társai sírjairól stb.; felhívta a figyelmet arra is, hogy két és félv év múlva lesz 200-adik évfordulója annak, hogy Rákóczit épen Marosvásárhelyt az erdélyi fejedelemségbe iktatták 1707. ápr. 5-én, melynek emlékét illő lesz megünnepelni. — Az utolsó felolvasás *Bucherné Szász Piroška* vendég, egy m.-vásárhelyi jeles költőné versei voltak, melyeket nagy gyönyörűséggel hallgatott a díszes nagy közönség, mely a fényesen sikerült beköszöntő felolvasó ülés után nagy várakozással néz a Kemény Zsigmond Társaság új korszaka elé.

„**Demokrácia és földtulajdon**“ czím a. dr. báró Horváth Emil politikai essait adott ki, melyben a legtisztább politikai rendszert fenyegető veszedelmek orvosszereit keresi a birtokpolitika terén. Rámutat azokra a részekre, melyeket ezen alig félszázados

politikai rendszer intézményein úgy a plutokratikus törekvések, mint a földre éhes, de ahhoz nem jutó, nagy tömegek ütöttek, s melyek révén oly országokban, hol a demokrácia legkifejlettebb, némely intézménye — főkép a parlamentarizmus — rombadőléssel fenyeget. A tulajdon fogalmában fekvő kettős: jogi és nemzetgazdasági momentumok követelményeinek megfelelően kívánja br. Horváth a tulajdon eme legfontosabb s politikai szempontból legszámottevőbb alakját összhangzásba hozni a demokratikus államszervezetnek politikai egyenlőséget s lehetőleg egyenlő életviszonyokat feltételező alapelveivel. Elvileg fölállítja a tételt, hogy daczára a magánjogászok idegenkedéseinek, a némely külföldi (portugál, olasz) jogrendszerben kifejlett s a modern nemzetgazdasági tanításnak megfelelő örökbérleti intézményt kell a demokratikus államnak instituálnia, ha nem akarja, hogy a korlátlan földtulajdonból kizárt milliók földhétséget kielégítendők, magát a demokráciát is eldobják a korlátlan tulajdon aránytalanságaiért. Állami földvásárló banknak felállítását, a földeknek olesó örökbérletbe adását sürgeti, melyekért csupán a földvásárlásra fordított tőke kamatja volna fizetendő, miután az állam maga is járadék-adóssággal fedezi e földek vételárát s a tulajdonjogot maga számára fentartja.

Szerző az így beálló nyugalmas állapotok és a megszülető új földbirtokos osztály megváltozott életviszonyait alkalmasnak tartja arra, hogy a demokrácia rohamos, szinte mesterséges romlását és hanyatlását megakadályozhassák.

A munka ez eszme felkarolását ajánlja a szakkörök figyelmébe, annál is inkább, mert a műnek a politikai tudomány doktriner tételei között mozgó kijelentései a mi speczialis magyar viszonyainkra nagyon is alkalmazható. A munka kézirat gyanánt jelent meg s kapható szerzőnél Désen. Ára 1 korona.

Erdélyi Múzeum-Egylet

Az E. M. E. bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya nov. 26-án fölolvasó ülést tartott *dr. Szamosi János* elnökelete alatt.

Az első fölolvasó *dr. Márki Sándor* volt: Kolozsvár nevééről, kimutatván a legrégebb oklevelek alapján, hogy Kolozsvár legrégebb neve magyar volt (Clusvar, Culusvar) és a német (Klausenburg) csak később ritkán fordul elő.

Azután a titkár olvasta föl *gr. Kuun Géza dr.*: Gyermekkori emlékeiből az 1848—49. évekről szóló részt, mely jelen füzetünkben olvasható.

A fölolvasó ülésen nagy közönség vett részt, mely egészen megtöltötte az egyetem bölcsészeti karának I. sz. tantermét.

